

Х. АБДУРАҲМОНОВ, Н. МАҲМУДОВ

СЎЗ ЭСТЕТИКАСИ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1981

Брошюрада тил эстетикаси — синоним, пароним, антоним, эскирган сўз ва диалектизмлар ҳақида фикр юритилади. Сўзнинг услуб ва индивидуал услуб билан боғлиқ бадий-эстетик қиммати ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилган.

Брошюра тил эстетикаси масалалари билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:
филология фанлари доктори
Ш. ШУҚУРОВ

Т а қ р и з ч и л а р:
филология фанлари доктори
А. ҲОЖИЕВ,
филология фанлари кандидати
М. ИСҲОҚОВ

А $\frac{70102-1555}{М 355 (04) - 81}$ 159—81 4602000000

©
Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1981 й.

КИРИШ

Тилимиз ифода имкониятларига бешиҳоя бой ва беқиёс даражада гўзалдир. Классик ва бугунги адабий асарларни ўқирканмиз, халқ оғзаки ижоди намуналари билан танишарканмиз ёки турли сўз ўйинларини, ўткир ва поэтик аскияларни тинчларканмиз, тилимизнинг турфа товланишларидан, гўзаллигидан астойдил лаззатланамиз, беҳад завқланамиз.

Маълумки, умуман гўзаллик тушунчаси эстетик категория ҳисобланади. Бу маънода тилининг гўзаллиги масаласи тил эстетикасининг туб моҳиятидир.

Тил эстетикасини ўрганишга бўлган қизиқиш бундан анча илгари бир қатор рус ва чет эл ёзувчилари, тилшунос ва адабиётшунос олимлари, филозофларида пайдо бўлган.

Тил эстетикаси билан биринчилардан бўлиб, атрофлича шугулланган олимлардан бири италян философи ва сиёсий арбоби Бенедетто Кроче (1866—1952) дир. У 1902 йилда эълон қилинган («Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика», М., 1920) китобида назарий жиҳатдан тилшунослик (лингвистика)ни эстетика билан, «гўзаллик ҳақидаги фан» билан айнан тенглаштиради. Б. Кроче бунинг қанчалик гайритабiiий бўлишига қарамасдан, эстетика категориялари қанчалик индивидуал бўлса, лингвистик категориялар ҳам шунчалик индивидуалдир деб ҳисоблайди.

Кейинчалик Б. Кроче тоъларини немис филологи Карл Фосслер давом эттиришга ва ривожлантиришга ҳаракат қилди. Аммо Фосслер ҳам тилин айрим индивидуумларининг ижоди деб қаради ва тилга субъективизм позициясидан туриб ёндашди.

Ана шу йилларда швейцариялик тилшунос Шарль Балли ўзининг «Француз стилистикаси» деб аталган китобида тилнинг аффектив (экспрессив) ва эстетик функцияларини кескин фарқлаб кўрсатиб беради. Унинг фикрича, тилнинг ала шу эстетик томонини эстетика ва адабиёт назарияси ўрганиши керак.

Иirik француз тилшуноси Антуан Мейе 1925 йилда ёзган бир тақризида тил эстетикасини чуқур ўрганиш умумий тил назарияси учун мутлақ аҳамиятга эга эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Тил эстетикаси, аввало, тилдаги «эстетиклик» тушунчаси нимани ўз ичига олади, қандай характерланади деган савол табиий ва асослидир. Бу ўринда иirik рус тилшуноси Р. А. Будаговнинг қуйидаги фикри жуда характерлидир: «Тилга ва нутққа нисбатан «эстетик»ликни сўзловчи ёки ёзувчининг фақат нимани ганираётганлигига ва нима ҳақида ёзаётганлигига эмас, балки қандай ганираётганлигига ва қандай ёзаётганлигига ҳам опгли муносабати сифатида тушуномқ керак».

Кўннича, тил эстетикаси ҳақида гап кетганда, фақат муайян ёзувчининг тили атрофида фикр юритилади. Эстетикани фақат бадний асарлар тилигагина хос, ундан ташқарида тил эстетикаси ҳақида ганириш мумкин эмас деб қараш нотўғридир. Чунки тил эстетикасининг асоси нутқнинг сифатига, қандайлигига суянади. Жопли сўзлашувда ҳам, кўннича, фикрининг қандай ифодаланаётганлигига эътибор берилади. Ана шу эътибор биланоқ тил ўзининг коммуникатив функцияси билан биргаликда эстетик функциясини ҳам намойи қилади. Демак, на фақат бадний асарда, балки ундан ташқарида ҳам тил ўзининг эстетик функцияси билан иштирок этиши мумкин.

Яна шуни ҳам айтиш керакки, агар тил фақат коммуникатив функциясининг ўзи билангина яшаганда эди, у бениҳоя қашшоқлашган бўларди.

Тил эстетикасининг муҳим звеноси сўзларнинг ифода имкониятлари масаласидир, яъни сўз эстетикасидир.

Сўзлар ўзларининг қўлланиши ва бундаги эстетик имкониятларига кўра жуда ҳам мураккабдир. Иirik адабиётшунос П. К. Гей ўзининг «Сўз санъати» номли китобида жуда ўринли таъкидлаганидай, бир сўз илмий рисолада ҳам, ташвиқий мақолада ҳам, иirik шеърда ҳам ва жопли сўзлашувда ҳам қўлланиши мумкин, ле-

кин уларнинг ҳар бирида сўз ўзига хос алоҳида маъно нозиклигига эга бўлади. Шунинг учун ҳам сўзлар живописдаги рангдан ёки ҳайкалтарошликдаги турли формалардан беқиёс бой ва мазмунлироқдир. Сўзлардаги ана шундай мазмун ва маъно товганишларини чуқур ҳис қилган рус ёзувчиси М. Пришвин сўзларни «сеҳрли ва мафтункор раққосаларга» ўхшатади. Адабиётшунос ва адиб Ю. Тинянов эса сўзларни ўз рангини нутқда тез-тез ўзгартириб турувчи «хамелеонлардир» деб атайди. Сўзлардаги бундай хусусият уларнинг жуда катта эстетик имкониятларга эга эканликларини кўрсатади.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, эстетик имконият турли сўз гуруппаларида турлича бўлади. Лйниқса, синонимлар, антонимлар, шароимлар, архаизмлар, диалектал сўзлар, индивидуал-стилистик неологизмлар, кўп маъноли сўзлар ва шу кабилар муайян эстетик эффект яратишда нисбатан каттароқ имкониятга эга. Лйни пайтда сўзн ўзига хос бўлмаган бошқа бирор нутқ стилида қўллаганда ҳам у ўзига хос эстетик қиммат касб этади. Шунинг учун ҳам, гарчи бошқа бир қатор сўз гуруппалари ҳам сезиларли эстетик имкониятга эга бўлса-да, брошюрада асосан юқоридаги сўз гуруппаларининг эстетик томонлари бирмунча умумий тарзда баён этилган.

СИНОНИМЛАР

Синонимлар талаффузи, ёзилиши ҳар хил, лекин бир умумий бирлаштирувчи маънога эга бўлган сўзлардир. Синонимлар, албатта, кўнимча маъно поэтиклиги, эмоционал ва экспрессив бўлиши, қўллангани доираси ва бир қатор шу каби бошқа хусусиятлари билан бир-биридан фарқланади. Уларда мавжуд бундай хусусиятлар синонимларнинг жуда катта стилистик имкониятларга эга эканлигини кўрсатади. Синонимлар предмет ва воқеа-ҳодисаларнинг энг кичик, ҳатто сезилар-сезилмас поэтик белгиларини, бу белгиларга бўлган субъектив муносабатни ва бонқаларини кўрсата олар экан, улар, албатта, тилнинг тасвирий воситалари сифатида қаралади.

Тилимиз синонимларга бениҳоя бойдир. Буни улуғ Алишер Навоий ҳам ўзининг машҳур «Муҳокаматул-луғатайн» номли рисоласида алоҳида мамнуният ва фахр билан қайд этган эди. Шубҳасиз, тилнинг синонимларга бойлиги сўзга бениҳоя эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишни талаб қилади. Хусусан, синонимлар бойлигини чуқур ва мукаммал эгалламай туриб, нутқнинг аниқлиги, ифодалилиги ва раволигига эришиш мумкин эмас. Кишидаги лугат бойлигининг камбағаллиги фикр ифодасининг қашшоқлигига, сўзларини ўринсиз такрор ҳолда қўллангига, сўзларининг маъноларидаги товланишларини илмай олмасликка олиб келади.

Тилнинг синонимик бойлиги бениҳоя катта бир хазинадир. Бу ўринда улкан сўз санъаткори ва йирик адабиётшунос Мақсуд Шайхзоданинг қуйидаги сўзлари ёқат аҳамиятлидир: «Маънодон сўзларини ўринда ишлагани сўз санъаткори учун фарз. Масалан, лугатларда *одам, киши, инсон* синоним сўзлардек талқин этилади...

Беш инсон келди эмас, беш киши келди дейилади, сен киши эмассан дейилмайди, сен одам эмассан дейилади. Кишилик шундай бўлади эмас, одамгарчилик шундай бўлади дейилади. Тилимизнинг шу товланиб туришида шоир учун не-не битмас-туганмас хазиначилар бор».

Синонимларнинг энг муҳим стилистик вазифаси фикрни бениҳоя аниқ ифодалаш воситаси бўлишидир. Биз атрофимиздаги предметлар ва воқеа-ҳодисаларни, уларнинг хусусиятларини, белгиларини, характерини, ҳолатларини бутун нозиклиги, ўзига хослиги билан англаймиз. Уларни ифодалашда эса энг мос ва маъқул сўзлардан фойдаланамиз. Бунда, албатта, синонимлар жуда қўл келади. Улар ана шу борлиқ ҳодисаларини тасвирлашда ҳар бир «элементар» сифатларини ҳам ўзида аке эттиради. Айни пайтда муайян стилистик бўёққа ҳам эга бўлади. Масалан, филология фанлари доктори, профессор Азим Ҳожиёв томонидан тузилган «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»даги доминантаси юз сўзи бўлган синонимик қатор учун берилган мақолага диққат қилайлик. У ерда шундай ўқиймиз: «Юз, бет, афт, башара, чеҳра, жамол, дийдор, ораз, узор, рухсор. Киши бошининг олд қисми, олд томони. *Бет* сўзи маъноси, қўлланиши билан юз сўзига жуда яқин бўлиб, юз нисбатан сал салбий оттенкага эга. *Афт* сўзи *бет* сўзига нисбатан салбий оттенкага эга. *Башара* сўзида салбий оттенка *афт* сўзидагига нисбатан ҳам кучли. *Чеҳра* ижобий оттенкага эга. *Жамол* сўзида ижобий оттенка *чеҳра* сўзидагига нисбатан ҳам кучли бўлиб, бу сўз асосан поэтик стилга хос. *Жамол* сўзи «хусн», «чирой» маъносига ҳам қўлланади. *Дийдор* сўзи *кўришмоқ*, *тўймоқ* каби бир-икки сўз билангина қўлланади. *Узор*, *ораз*, *рухсор* эскирган, китобий».

Кўриниб турибдики, синонимик қаторда келтирилган ўнта сўзнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида стилистик салмоққа эга. Уларнинг бири ўрнида иккинчисини баббаравар қўллаш мумкин эмас. Ҳар бири нутқ турига, субъектив муносабатга, маъно қиррасига кўра ўз ўрнига эга.

Синонимлар бадиий нутқда жуда кенг ишлатилади. Улар тилнинг тасвирий воситаларидан бири сифатида ифодага таъсирчанлик бахш этади. Масалан, *ишқ* ва *муҳаббат* сўзлари синоним бўлиб, улар маъно қиррасига кўра фарқланади, яъни белги *ишқ* сўзида *муҳаббат* сўзидагига нисбатан кучли. Шунинг учун уларнинг қуйидаги-

ча ёнма-ён қўлланиши кучли стилистик эффектга эга:

*Ташина яшадик биз меҳрга мутлоқ,
Ишққа, муҳаббатга ташина ўтдик биз.*

(А. О р и п о в, «Генетика» шеъри)

Яна қуйидаги парчалардаги синонимларнинг стилистик қимматига эътибор беринг:

*Большевиклар коллективи сени ўстирди
Ўз меҳрибон, иссиқ, ботир, мард қучоғида.*

(Ф. Ғ у л о м, «Тўй» достони)

*Бало, офатларни енгиб ўрганган,
Муҳаббатинг улуг, юрагинг кенгдир.*

(Ҳ. О л и м ж о н, «Россия» шеъри)

Унсин елкасига маймун минган дақиқада нақадар қўрққан бўлса, ҳозир шу қадар тинчиди, хотиржам бўлди...

(А. Қ а ҳ ҳ о р, «Даҳшат» ҳикояси).

Синонимларнинг қўлланиши фақат юқоридагичагина эмас. Ҳар бир синонимик қатордаги сўзлар ўзига хос бир система сифатида ўзаро донмий алоқага эга. Шунинг учун синоними мавжуд бўлган ҳар бир сўз нутқда қўлланар экан, у албатта синонимик қатордаги бошқа сўзлар билан қиёсланган, боғланган ҳолда тушунилади, қабул қилинади. Экспрессив бўёқли сўзлар ўзларининг нейтрал синонимларига инсбатан англанади. Масалан, қуйидаги парчани ўқиганда, китобхон ундаги турқ сўзининг салбий бўёғини унинг нейтрал синоними юз сўзи билан фикран қиёслаш орқали хис қилади: *Девор устида турган ўн икки ёшлардаги бир қиз девордан кесак кўчириб олиб, Мулла Норқўзига ўқталди: «Ҳу, ўл, турқинг қурсин!»*

(А. Қ а ҳ ҳ о р, «Майиз емаган хотин» ҳикояси).

Хуллас, синонимлар бадиий нутқнинг энг кўп қўлланивчан тасвирий воситаларидан биридир. Ундан фойдаланиш эса хилма-хил кўринишга эга бўлиб, сўзловчи ёки ёзувчидан алоҳида ҳушёрликни талаб қилади.

ПАРОНИМЛАР

Алоҳида-алоҳида маънога эга бўлган, лекин талаффузи жиҳатидан ўхшаш (бир хил эмас) сўзлар паронимлар деб юритилади. Бундай сўзлар фонетик жиҳатдан бир-икки товушга кўрагина фарқланади. Масалан:

дипломат — дипломант, замин — замон, хаёл — хиёл, афзал — абзал ва ҳоказо.

Тилда паронимларнинг мавжуд бўлиши уларнинг нозик маъно қирраларини ифодалашда жуда катта имкониятларга эга экаплигини кўрсатади. Паронимлар нутқнинг гўзаллигини, таъсирчанлиги ва тасвирчанлигини таъминловчи муҳим стилистик воситалардан бирidir. Шунинг учун ҳам ёзувчилар ва шоирлар фонетик жиҳатдан оҳангдон бўлган бундай сўзларга алоҳида эътибор берадилар ва ўз асарларида ўрни билан қўллайдилар. Бадий нутқда паронимларнинг ана шундай муайян стилистик мақсад билан қўлланиши тилшуносликда паронимазия деб ҳам юритилади. Паронимазия ҳодисаси жуда катта бадий ва эстетик имкониятларга эга бўлса-да, ундан фойдаланганда, жуда ҳушёр бўлиш керак. Чунки паронимларнинг фонетик жиҳатдан ўзаро фарқи жуда ҳам кичик, бироқ улар мутлақо бошқа-бошқа маъноли мустақил сўзлардир. Уларнинг бири ўрнида иккинчисининг қўлланиб қолиши баён қилинаётган фикрнинг бузилишига, жуда бўлмаганда, чалкашишига олиб келади, фикрнинг аниқлиги ва тишқлиги йўқолиши мумкин. Масалан, *сазо* ва *садо* сўзлари паронимдир. Қўидаги парчада эса бирининг ўрнида иккинчисининг потўгри қўлланиши билан фикрнинг аниқлиги йўқолган: *Йўқ, ҳеч кимдан сазо чиқмайди. Ҳамма жим, ўз иши билан банд* (Х. Тўхтабоев, «Сариқ девин миниб» романи).

Тўгри, айрим шеваларда (хусусан, Фарғона шевасида) *сазо* сўзи баъзан *садо* сўзи ўрнида ҳам қўлланади. Аммо бу *сазо* сўзининг «товуш» маъноси ҳам борлигини кўрсатмайди. Шевада баъзи ҳоллардагина мазкур паронимлар янглиш, потўгри равишда алмаштириб қўлланади. Юқоридаги парчада эса буни ёзувчи ҳам такорлаган.

Тўгри тапланган ва ўз ўрнига тушган паронимлар бадий нутқнинг аниқлигини, ифодалилигини ва образлилигини таъминлайди. Қўпинча ижодкор паронимларни ёнма-ён қўллайди. Бунда товуш жиҳатдан ўхшаш бўлган бундай сўзларнинг маънода бир-бирдан кескин фарқ қилишига алоҳида урғу берилади. Паронимларни ана шундай ёнма-ён ҳолатда солиштириши уларнинг логик жиҳатдан таъкидланишига имкон беради. Натижада паронимлар алоҳида стилистик эффекттин, хусусан,

ифодалилиқни юзага келтиради: «Пичоқни ўзинга ур, оғримаса бировга ур», деган маъқул бир мақол бор (Ғ. Ғулом), «Ўрнида қўйилган имзо» фелъетони). Бу ўрнида маъқул ва мақол паронимларининг ёнма-ён қўлланиши баён қилинаётган фикрга ифодалилиқ бахш этган.

Паронимларнинг ана шундай стилистик мақсад билан қўлланиши, айниқса, поэзияда кенг тарқалган. Қуйидаги парчаларда қўлланган *ҳали-холи*, *хаёл-хиёл* (Биз паронимларни тилшунос О. С. Ахманова таърифи бўйича тушунамиз.— «Словарь лингвистических терминов», М., 1966) паронимларига эътибор беринг:

*Ҳали кўнгил холи пушаймонлардан,
Аҳду вафолардан қайтилмаганмиш.*

(А. Мухтор, «Туш» шеъри)

*Хаёл хиёл чертиб ўтдим —
Топиб бер деб қилади хитоб.*

(Зулфия)

Айрим ҳолларда эса паронимлар юқоридagi каби ёнма-ён қўлланганда, муайян ифодалилиқ билан бирга жуда ҳам чиройли оҳангдорлик ҳам юзага келади:

*Нега бирдан уялиб,
Кўзин юмди ўралиб
 ғунчалар?
Кечалардан кўчага,
Кўчалардан кечага
 кўчилар.*

(М. Шахзода, «Кўшиқ ўрнида» шеъри)

Бу парчада *кечалар* — *кўчалар* — *кўчилар* паронимларига кўра шеърнинг оҳангдорлиги кучайган.

Яна шунинг ҳам таъкидлаш керакки, паронимларнинг маъноси бир-биридан қанчалик йироқ, бир-бирига қанчалик қарама-қарши бўлса, экспрессивлик шунчалик кучли ва аниқ бўлади. Чунки оҳангдош сўзларнинг маъносидаги алоҳидалиқ, қарама-қаршилиқ солиштиришни кутилмаганлик даражасига олиб чиқади, натижада улар ўртасидаги контрастлик беҳад кучаяди ва, демак, ифодалилиқ ва таъсирчанлик ҳам ўз-ўзида ортади. Масалан, *қабр-қаср* пароними олайлик. *Қабр* ва *қаср* сўзлари ифодасида конкрет қарама қаршилиқ

мавжуд. Улар ифодалаган тушунчаларни бир-бири билан ёнма-ён қўйиш мумкин эмас. Бу сўзларнинг шеърда ёнма-ён қўйилиши эса кучли экспрессивликни юзага келтиради. Чунки сўзлар ўзаро оҳангдош, мазмун жиҳатдан эса қарама-қарши:

*Набилар, расуллар, доҳийлар унда,
Қабрлар, қасрлар тургандир қатор.*

(А. Орипов, «Она сайёра» шеъри)

Яна қуйидаги парчалардаги *одам* — *олам*, *замин* — *замон* паронимларининг экспрессивлигига диққат қилинг:

*Одамнинг,
Оламнинг
Келажagini
Тебратади, иккита тутга
Омонат, бир неча минутга
Арқон-ла тортилган беланчакларни...*

(М. Қўшмоқов, «Учаётган далалар» шеъри)

*Баъзан ўзимизга меҳримиз тушиб,
Бир четда қоларди замину замон.
Ўзи ҳам билмаган хислатни ўқиб,
Уялиб юрарди шўрлик қаҳрамон.*

(А. Орипов, «Авлодларга мактуб» шеъри).

Паронимлар бадний асарда комик руҳ яратишнинг воситаларидан бири ҳамдир. Ёзувчилар кўпинча паронимик сўзлардан бирининг ўрнида иккинчисини атайлаб ишлатиш билан кулги яратадилар. Бу, кўпинча персонажлар нутқида кузатилади. Масалан, Н. Аминовнинг «Елвизак» ҳажвий қиссасидан олинган қуйидаги парчада *тип* — *тиф* пароними ана шу мақсадда қўлланган:

— *Ҳурматли бюро аъзолари! Мен Баширжон акани узоқ йиллардан бери биламан. У киши жуда ғалати, ўзига хос одам. Адабиётчилар тили билан айтсак, ўзига хос бир «тип»... Баширжон ўтирган ерида қимирлаб қўйдди. У «тип» сўзини «тиф» деб тушуниб: «Елфон! Умримда тиф билан оғриган эмасман! — деб қичқирмоқчи ҳам бўлди».*

Шунингдек, *компост* — *компот* паронимиясидаги *компост* гўнгдан ачиқиб тайёрланадиган ўғитни, *компот* эса мевадан қайнатиб тайёрланадиган ичимликни

ифодаловчи сўзлар бўлиб, қуйидаги парчада ана шу пароним асосида жуда чиройли кулги ҳосил қилинган:

— *Марҳамат,— дедим-да, у ёқ-бу ёққа қараб олгач, лекция ўқишга тушиб кетдим,— ўртоқлар, компост жуда фойдали ичимлик, уни асосан мевадан тайёрлашади. Меваларнинг хили қанча кўп бўлса, у шунча ширин бўлади. Бизнинг Фарғона томонларда компостни ўрик, шафтоли қоқи ва оличанинг қуруғидан тайёрлашади. Хуллас, компост ичмабсиз, дунёга келмабсиз...*

Гапимни тугатмасимдан ўтирган одамлар шарақлаб кулиб юборишди... (Х. Тўхтабоев, «Сариқ девни миниб» романи).

Паронимлардан сўз ўйини қилишда ҳам кенг фойдаланилади. Айниқса, халқ орасида кенг тарқалган аскияда паронимлар катта қимматга эга. Аския деярли ҳолларда паронимларга (шунингдек, омонимларга, полисемияга ҳам) асосланади. Бундан ташқари, поэзияда ҳам сўз ўйини қилишда паронимларга мурожаат қилинади. Масалан, Ғ. Фулом ўзининг «Дўстлик мактуби» шеърида қолмоқ ва Қалмоқ сўзларини паронимик ҳолда қўллаш асосида қуйидагича сўз ўйини яратган:

*Аввали бормак эдим Қалмоқ сари,
Лек қолмоқ бўлди Қалмоқ сафари.*

Айрим ҳолларда сўз ўйини қилиш учун айрим сўзлар ўз паронимик жуфти билан алмаштирилади: *иқир-чиқир — иқир фикр* («Гулистон» журнали) каби.

Шундай қилиб, паронимлар тўғри танлаб қўлланганда, жуда катта стилистик эффеќтга эга бўлади. Уларнинг эстетик қиммати ҳам шунга боғлиқ.

АНТОНИМЛАР

Қарама-қарши маъноли сўзлар антонимлар деб юритилади. Масалан, *узоқ-яқин, яхши-ёмон, баланд-паст, кун-тун, чиройли-хунук* ва бошқа шу каби муносабатдаги жуфтликлар антонимлардир.

Антонимлар бадий нутқда ёрқин ифодалилик воситаларидан бири сифатида кенг фойдаланилади. Улар белги, воқеа-ҳодиса ва шу қабиларни кескин қаршилантириш, контраст образлар яратишда муҳим аҳамиятга эга.

Биз одатда у ёки бу воқеа-ҳодисани баҳолар эканмиз, албатта, унинг салбий ёки ижобий эканлигига

диққат қиламиз ва охир-оқибат уни ана шу икки қарама-қарши қаторнинг бирнга киритамиз, масалан, *Фалончи яхшими ёки ёмонми? Фалончи яхши. Боғ чиройлими ёки хунукми? Боғ чиройли. Бу китоб кичик ва ҳоказо. Албатта, яхши ёмонга нисбатан, ёмон эса яхшига нисбатан белгиланади, бошқача қилиб айтганда, бирининг мавжудлиги иккинчисига боғлиқ, уни тақозо этади. Шунинг учун ҳам айтиш мумкинки, антонимлар бир-бири билан боғланган бўлиб, ўзига хос лексик бирлиكنи ташкил қиладди ва деярли ҳолларда нутқда биргаликда ишлатилади.*

Антонимларнинг муҳим стилистик вазифаси уларнинг антитеза ҳосил қилишда лексик восита бўлишидир. Антитеза стилистик приёмлардан бири сифатида халқ оғзаки ижодида, хусусан, мақол ва маталларда кенг тарқалган. Бу эса мақол ва маталларнинг кучли экспрессивлигини ва таъсирчанлигини таъминлайди. Қуйидаги мақолларда буни тўла кузатиш мумкин: *Яхши топиб гапиреди, ёмон қопиб гапиреди. Каттага ҳурматда бўл, кичикка иззатда бўл.*

Антонимларнинг бундай ишлатилиши поэзияда ҳам кўплаб учрайди. Кўпинча, антонимик жуфтликнинг бири бир мисрада, иккинчиси эса бошқа мисрада қўлланади. Бунда жуда кучли контрастлик юзага келади, мисралар ўртасидаги бу контрастлик эса экспрессивликни, эмоционалликни бениҳоя орттиради. Қуйидаги парчаларда *фироқ — висол, шоҳ — гадо* ва *тепада-пастда* антонимик жуфтликларни ҳисобига мисралараро контрастлик юзага келтирилган:

*Абадий фироқни, ҳайҳот, дўстларим,
Абадий висол деб билди келинчак.*

(А. Орипов, «Аёл» шеъри)

*Бу кун мен шоҳ эрурман тилак тилагим,
Бу кун мен гадоман, тингла, малагим.*

(Р. Парфи, «Уйғон, эй малагим»... шеъри)

*Тепада тўнг осмон.
Пастда қутурган уммон.
Лақаби тинч океан.
Хулқи бетинч океан...*

(М. Шайхзода, «Тўрт ўғлон» баёнида...» шеъри)

Антонимлар воситаси билан юзага келадиган контрастлик тасвирнинг аниқ ва тиниқ чиқишига имкон бе-

ради. Живописда оч бўёқлар тўқ бўёқлар фоиида янада равшанлик касб этгани сингари қарама-қарши маъноли сўзларнинг ўзаро муносабати асосида ҳам ифода равшанлашади, эмоционал ва экспрессив бўёқ ҳосил қилинади. Ёш шоир Ш. Раҳмон бир шеърида *қора* ва *ёруғ* сифатларининг интенсиф формаларини антонимик ҳолда (*қора* сўзи «қоронғи» маъноси билан *ёруғ* сўзига антонимдир) қўллаш орқали кескин контрастликни юзага келтирган. *Ёруғ* сўзининг маъноси *қора* сўзи билан қаршиланиши натижасида янада «ёруғлашган», тиниқлашган:

*Қоп-қора деворга суялиб,
Ёп-ёруғ хаёллар сурасан.*

Кўп ҳолларда шеъриятда юқоридаги каби қўлланган антонимлар жуда чиройли контраст образларни яратишга ёрдам беради. Қуйидаги парчаларда *ҳаёт* — *ўлим* ва *тун-кун* антонимлари ана шундай контраст образларни пайдо қилган:

*Ҳаёт шундай мўъжизаки,
Қанча жабрин тортсанг оз.
Ўлим эса унинг учун
Арзимас бождир, холос.*

(А. Мухтор, Тўртлик)

*Биз Заминни меҳрга ўраб,
Олов чизиқ тортганча Тунга,
Бурчимизни оқлаб тобора
Яқинлашиб боряпмиз Кунга...*

(Ш. Раҳмон, «Биз офтобнинг...» шеъри)

Баъзан антонимлар бир мисранинг ўзида айирувчи боғловчилар (масалан, *гоҳ-гоҳ* каби) билан биргаликда қўлланиши натижасида улар ўртасидаги контрастлик янада кучаяди:

*Ҳиссиёт ҳаётнинг аслига тўғри,
Идрок гоҳо яқин, гоҳо йироқдир.*

(А. Мухтор, «Аслига тўғри» шеъри)

*Гоҳ ғунчадек яшнаб, гоҳ гулдек сўлиб,
Қулдирган — йиғлатган ишонч зухроси —
У мағрур нигоҳнинг бўлсин хок-сори.*

(М. Қўшмоқов, «Қўшиқлар...» шеъри)

Антонимлар воқеа-ҳодисалар, белгиларни умумлаштириб, тўла қамраб олган ҳолда кўрсатиш, вақт чегарасининг кенглиги, умумийлиги, давомийлигини ифодалаш учун ҳам қўлланади. Масалан:

*Ҳаёт шу экан-да: ёғду ва зулмат,
Қишу ёз, ўнгу туш, тирик ва ўлик...
Шусиз бўлмас экан тугаллик сира,
Ҳатто қуш наъмаси: гўзал ва хунук.*
(А. Мухтор, «Бизнинг боғда тун...» шеъри)

*Кўз олдидан кечар асрлар,
Кўз-кўз этиб нуқсу чиройин.*
(А. Орипов, «Ўзбекистон» шеъри)

Антонимик жуфтликларнинг айримлари белги, миқдор, замин ва маконни тўла қамраб олиш маъноси билан фразеологик характерга эга бўлиб қолган.

Баъзи ҳолларда эса қарама-қарши маънога эга бўлмаган сўзлар муайян контекстда бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Асли антонимик муносабатда бўлмаган бундай сўзларнинг қарама-қарши қўйилишида контекст алоҳида роль ўйнайди. Шунинг учун уларни шартли равишда контекстуал антонимлар деб юритилади. Бундай антонимия фақат индивидуал нутққа хос бўлиб, бу нутқдан ташқарида мавжуд эмас. Шундай бўлса ҳам, сўз санъаткорлари ана шундай антонимияни юзага келтириш билан фикрнинг ифодалилигини ва таъсирчанлигини таъминлайдилар. Масалан, *мен* ва *сен*, *эрк* ва *қафас*, *қон* ва *шароб* сўзлари антонимлар эмас. Улар фақат қуйидаги контекстлардагина антонимик муносабатга киришиб, алоҳида стилистик қимматга эга бўлган:

*Эртак тинглаганимда
Бувимнинг оғзидан мен,
Учгандинг ҳисларим-ла,
Киприк орасидан сен.*
(Ойбек, «Оқшом юлдузи» шеъри)

*О, она табиат!
Сен билан як сонман,
Сен менинг эркимсан, менинг қафасим.*
(А. Мухтор, «Олий бутунлик» шеъри)

*Толеингда бор экан яшаш,
Гоҳ, қон ичдинг, гоҳида шароб.*

(А. О р и п о в, «Ўзбекистон» шеър)

Демак, юқорида кўриб ўтганимиздай, антонимлар бадний нутқнинг тасвирий воситаларидан бири сифатида муҳим эстетик қимматга эга.

ЭСКИРГАН СЎЗЛАР

Сўзларнинг барчаси ҳам қўлланиш кўлами жиҳатидан бир хил эмас. Сўзларнинг кўпчилиги нутқда кенг, актив қўлланса, айримлари жуда кам, пассив ҳолатда қўлланади. Ҳозирги тил нуқтаи назаридан баъзи сўзларда эскилик бўлган мавжуд бўлганлиги учун улар эскирган сўзлар номи билан юритилади. Ана шундай эскирган сўзлар ҳам пассив ҳолатда қўлланивчи сўзлар сирасига киради. Чунки улар ҳозирги тил нормаларига тўла жавоб бермайди.

Сўзларнинг эскириши, яъни бугунги адабий тил нуқтаи назаридан эскилик бўлганга эга бўлиши турли сабаблар билан воқе бўлиши мумкин. Сўзлар, асосан, ўзи аниқланган тушунчаларнинг мутлақо йўқолиб кетиши сабабли ёки бошқа сўзларнинг сиқили, «тазийқи» билан актив қўлланишдан чиқиб, эскириб қолади. Биринчи ҳолатда тушунчанинг ўзи йўқолиб кетгани учун уни ифода этган сўз кишиларнинг актив лугатида кераксиз бўлиб қолса, иккинчи ҳолатда муайян тушунчанинг ифодаси бўлган сўзнинг ўрнига шу тушунча ифодаси учун қулайроқ бўлган бошқа сўз келиши билан олдинги сўз актив лугатдан ўз-ўзидан чиқиб кетади. Биринчи сабаб билан эскирган сўзлар историзмлар, иккинчи сабабга кўра эскирган сўзлар эса архаизмлар деб юритилади.

Архаизм ва историзмлар муайян мақсад ва талаб билан нутқда қўлланади. Архаизмлар бадний нутқда алоҳида стилистик салмоққа эга бўлган ҳолда, историзмлар бундай хусусиятга эга эмас. Историзмлар узоқ ўтмиш воқелиги ҳақида гап борганда бадний нутқда ҳам, бадний бўлмаган бошқа нутқ кўришишларида ҳам қўлланиши мумкин. Чунки историзмларнинг ҳозирги тилда эквиваленти, синоними мавжуд бўлмайди. Улар тарихий даврни реал тасвирлаш зарурияти билан қўлланади. Масала: *Х а р а м доираси буқун шовқин-су-*

ронсиз эди. Подшоҳнинг бир-бирига яқин, лекин айрим-айрим саройларда яшаган хотинлари шоҳ хонадонига мансуб бир шахзоданинг тўйига кетишган эди. Аксар қизлар — канизалар султони нинг севикли хотини Хадичабегимни кузатиб боргани учун «Боги сафид»да, агар оқсочлар ҳисобга олинмаса, йигирма чоқли аёл қолган эди. (Ойбек, «Навоий» романи).

*Минг йиллар жумбоғини
Рўйирост ечмиш ёрти аср...
Қани чиғириқ, оもち,
Жувозу қора чироқ*

(Миртемир).

Арханзмларнинг ҳозирги тилда, албатта, синоними бўлади. Ана шунинг учун ҳам мавжуд арханзм ҳам иштирок этган синонимлар қаторидан бадний путққа ёки арханк сўз, ёки ҳозирги тилга оид сўз муайян стилистик мақсад билан танлаб олинади. Шунинг учун ҳам арханзмлар бадний асар тилида алоҳида эстетик вазифани бажаради.

Сўзларнинг арханклануви турли кўринишларда бўлиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, сўз яхлитлигича эскириши билан лексик арханзмлар, унинг бирор маъносининг эскириши билан семантик арханзмлар ва айрим грамматик кўрсаткичларнинг эскириши билан эса грамматик арханзмлар вужудга келади. Бироқ семантик арханзмлар жуда кам учрайди. Шундай бўлсада, улар ҳам бадний путққа киритилгач, алоҳида стилистик салмоққа эга бўлади. Масалан, қуйидаги бадний путқ парчаларида *давлат* сўзи «бойлик» маъноси билан ва *ҳозир* сўзи «тайёр» маъноси билан семантик арханзм сифатида келган: *Марғилонлик қудаларингизнинг давлати олдида бизники йўқ деса бўладир* (А. Қодирий, «Ўтган кунлар» романи).

*Россия, Россия, менинг Ватаним,
Мен сенинг ўғлингман, эмасман меҳмон.
Сенинг тупроғингда улғайди таним,
Ҳозирман сен учун бўлмоққа қурбон.*

(Ҳ. Олимжон, «Россия» шеъри)

Шунингдек, грамматик арханзмлар ҳам бадний асар тилига тарихийлик руҳини бериш, стиллаштириш, об-

разни индивидуаллаштириш каби мақсадлар билан қўлланади. Аммо грамматик архаизмларнинг бадий тилда керагидан ортиқ даражада ишлатилиши ифода-нинг сунъийлашувига, баённинг чучмаллашувига олиб келади, бадий асарнинг яхлит таъсир кучини заиф-лаштиради. Тарихий даврнинг бирор босқичи тилидаги энг характерли бўлган грамматик формалардан айрим-ларинигина бадий нутққа киритиш билан ёрқин тари-хий стилни юзага келтириш мумкин. Бунда тасвирла-наётган узоқ ўтмиш воқелиги ўз-ўзидан тарихий ранг касб этади, ўтмишнинг реал картинаси китобхон кўз ўнгида тўласича намоён бўлади ва, бинобарин, грам-матик архаизмлар ўзларининг муайян эстетик вази-фасини бажаради. Буни қуйидаги парчада кўриш мумкин:

— *Мени маъзур тутинг, ҳазрат хоним,*— деди эшик олдида қовоқ солиб ерга қараб турган мударрис, — *аммо Ҳирийда шарият қонунлари бузилмишидир. Шиъа-лар таъсирида чизилган бу сурат бизнинг пок сунний мазҳабимизга мутлақо тўғри келмайди. Мен тахт вори-сини огоҳ қилмоқчимен...* (П. Қодиров, «Юлдузли тунлар» романи).

Лексик архаизмлар эса стилистик фигуралардан бири сифатида бадий асар тилида бирмунча кенгроқ қўлланади (семантик ва грамматик архаизмларга нис-батан). Лексик архаизмларда турли стилистик имкони-ятлар мавжуд бўлиб, улар бадий асар тилига автор-нинг маълум мақсади билан киритилади. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, архаизмларнинг мазкур имкони-ятлари конкрет контекстдагина, яъни бошқа, ҳозирги тил-га оид сўзлар билан бўлган муносабатида намоён бў-лади. Архаизмларнинг қандай стилистик вазифани бажарганлигини уларнинг ўзлари қатнашган контекст ҳал қилади.

Архаизмлар ёзувчи томонидан, аввало, давр руҳини, тарихий шароитни кўрсатиш учун ишлатилади. Улар-нинг бундай мақсад билан ишлатилишини кўпроқ тари-хий романлар, повестлар, ҳикоялар ва шу каби асарлар тилида учратамиз. Бундай ўринларда архаизмлар ҳам худди историзмлар бажарган вазифани бажаради. Қу-йидаги мисоллардаги *тотиқ* (жазо), *илик* (қўл), *тақя* (дўппи) архаизмларига эътибор беринг: *Отабек улар-нинг тотиқларини хўп бошлаб берди* (А. Қодирий,

«Утган кунлар» романи). *Илик ўз ўрнида азиз. Кўз ўз ўрнида мўътабар. Агар кўз билан илик бир-бири билан низо қилса, бундан ҳар иккиси жабр кўрар* (П. Қодиров, «Юлдузли тунлар» романи). *Яп-янги кўк шоҳи тўн кийган устод, янги тақяга саллани бежаб ўрамоқда эди* (Ойбек, «Навоий» романи).

Қуйидаги парчалардаги архаизмларнинг қўлланишига эътибор берайлик: *Кумушбибининг сезилар-сезилмас кулимсирашидан ёқутдек иринлари остидаги садафдек оқ тишлари кўриниб кетди* (Л. Қодирий, «Утган кунлар» романи).

*Сал шошиб қолганим сездиёв чоғи,
Кулгудан қимтилди ғунча дудоғи,—
Ҳозир тонг олди,
Ҳандалак бўйли ёр, чилги ранг олди.*

(М. Қўшмоқов)

Биринчи парчадаги *ирин* архаик сўзи бутун гапга назокатли, «юмшоқ» бир руҳ бағишлаган. Унинг ҳозирги тилдаги стилистик синоними бўлган *лаб* сўзи қўлланганда эса ана шу «юмшоқлик» маълум маънода йўқолган бўларди. Ҳолбуки, беҳад гўзал ва суюк Кумушбиби образининг ўзи гоят нозик бир тасвир тилини тақозо қилади. Худди шунингдек, иккинчи шеъринг парчадаги *дудоқ* архаизми ҳам ҳозирги тилда *лаб* стилистик синонимига эга, бироқ мазкур парчада айни архаик сўзни қўллаш билан шонр лирик қаҳрамоннинг интим кайфиятига мос келувчи поэтиклик руҳини юзага келтирган. Демак, архаизмнинг стилистик имкониятларидан яна бири унинг бадний нутққа назокатли, «юмшоқ» руҳ беришидир.

Архаизмлар бадний асар тилига таптанавор, кўтаринки руҳ бериши билан ҳам ўзига хос эстетик қиммат касб этади. Улар ижодкор томонидан айни шу имконияти нуқтан назаридан қўлланганда, бадний асар тилига алоҳида ранг ва ўзига хос жаранг бағишлайди. Қуйидаги шеъринг парчаларда бунини яққол кўриш мумкин:

*Сароб гирдоблари орқада қолди,
Толе қопқасини қоқдим асабий.*

(М. Қўшмоқов)

*Илк оғоч гуллади Қримда,
Олмага ўхшатдим тусидан.
Тонгинг кўнгли гўё ёришди
Шу учми-тўрт гулнинг исидан.*

(О. М а т ж о н)

Бу шеърий парчалардаги *қопқа* (эшик) ва *оғоч* (дарахт) архаизмлари мисраларга таитанавор ва жўшқини руҳ берган.

Тилимизда жуда кўп сўзлар борки, улар форс-тожик ва араб тилларидан ўзлаштирилган. Масалан: *мактаб, китоб, қоғоз, қалам, зар, хат, мактуб, илм, фан, омма, адабиёт* ва ҳоказо. Бу сўзлар ҳозирги тилда актив ҳолатда ишлатилади. Бироқ ўзлаштирилган сўзларнинг барчаси ҳам бундай актив ишлатилавермайди. Уларнинг кўпчилиги ҳозирги тил нуқтан назардан эскириб қолган, яъни архаиклашган. Бундай архаизмлар ҳам ўзига хос экспрессивликка эга бўлиб, бадний тилда кўтаринки, таитанавор руҳи ифодалаш учун қўлланади. Улар муайян тушунчаларнинг поэтик ифодаси сифатида шеърий асарларда инсбатан кенгроқ қўлланади. Бунини айниқса, иқтидорли шоир Абдулла Орипов ижодида кузатиш мумкин:

*Наҳот ишқ қисмати бунча бераҳл,
Бунчалар буюксан вафо шеваси.*

(«Аёл» шеъри)

*Аста-секин кун қайтар, босилар қайноқ тўзон.
Елар оқишом нафаси — салқин тун ибтидоси.*

(«Қарши қўшиғи» шеъри)

*Замон шиддатини қилолмай ҳисоб
Ер чизиб турибди ёш бир мунажжим.*

(«Кенглик нуқтаси» шеъри)

Келтирилган шеърий парчалардаги *шева* (йўсин, услуб — форсча), *ибтидо* (бошланғиш — арабча) ва *мунажжим* (астроном — арабча) архаизмлари мазкур тушунчаларнинг поэтик ифодаси сифатида эстетик қимматга эга. Агар бу архаизмлар ҳозирги тилдаги синонимлари билан ёнма-ён қўйилса, архаизмларнинг поэтиклиги аниқ кўринади: *ибтидо* — *бошланғиш* ва *шу каби*. Шунинг учун ҳам кўтаринки стилдаги бадний

асар тилида кўплаб ана шундай архаизмларни учратиш мумкин. Яна шунинг ҳам айтиш лозимки, бундай архаизмларнинг қўлланиши кўпроқ поэтик асарлар тилига хосдир.

Архаизмлар бадний нутққа ҳазил-мутойнба, масхара, киноя руҳини ҳам бериши мумкин. Бунда улар сатирик ва юмористик асарлардаги бадний приёмлардан бири сифатида ёзувчи томонидан қўлланади. Масалан, *жарроҳ* архаизми қуйидаги парчада энгил юмори юзага келтирган:

Айлади жарроҳи горгаз

Воҳки, кўксим чок-чок,

Қим қачон тиккай бу захим,

Мангу ҳайрон кўчамен.

(Э. Воҳидов, «Кўчамен» шеъри)

Лавало, жарроҳ (хирург) горгазда (шаҳар газ бошқармаси) бўлмайди, шунинг учун ҳам «жарроҳи горгаз» иборасининг ўзида юмор бор. Бу юмор эса эскилик бўёғига эга сўз билан русча сўзнинг қўшилганин патижаида ёрқин тус олган, кулги ўз меъёрига етиб борган.

Яна ёзувчи Н. Амминовнинг «Қассоб шоир» ҳажвиясидан олинган мана бу парчага диққат қилайлик: *Қаттиқ эътироз билдирдим. Қассоб ўрнидан туриб, чўнтак кавлашга тушди.*

— *Мана бизни аштор!* — *деди шимининг ўнг чўнтагидан бир варақ қогоз чиқариб.* — *Мана, ана буниси қизиқ, секретарь қизга беш сўм бериб, машинкада чоп қилдирганман. Қишда навильонга от гўшти келганда ёзган эдим.*

Бу парчада *аштор* ва *чоп қилдирмоқ* архаизмлари киноя, масхара руҳини бериш мақсади билан қўлланилган. Қассоб ўзининг оддий машқини аштор деб атайдди. Айни пайтда у «ашторини» машинкада «чоп қилдиради». Ҳатто у *чоп қилдирмоқ* сўзини «нашр эттириш» деб эмас, балки «кўчиртириш» деб тушунади. Ёзувчи қассобни сатирик фонда тасвирлайпти, шунинг учун ҳам унинг тилида поэтик ифодага эга бўлган мазкур архаизмларни қўлланиш билан қассобнинг кулгили образини яратади. Демак, архаизмлар бадний тилда ана шундай мақсадлар билан ҳам қўлланиб, стилистик салмоққа эга бўлади.

Тилнинг тараққиёти, айрим сўзларнинг эскириши

жуда мураккаб процессдир. Бирор тушунчанинг турмушдан чиқиб кетиши билан эскирган сўзлар, яъни историзмлар айрим ҳолларда тилнинг актив лугатига қайтиб кириши ҳам мумкин. Бунда мазкур сўз тилга илгариги маъноси билан эмас, балки бошқа маъно билан, айти пайтда ўзига хос экспрессивликка эга бўлган ҳолда қайтиб келади. Масалан, *жарчи* сўзи историзм эди, чунки у ифода этган «шоҳнинг турли фармонлари, эълонларини одам кўп тўпланган жойларда баланд овоз билан билдирувчи шахс» тушунчаси ҳозирги турмушимизда йўқолиб кетган. Аммо бу сўз ўзининг янги кўчма маъноси билан тилга қайтган. Миртемир шеърдан олинган қуйидаги парчадаги *жарчи* сўзига диққат қилайлик:

*Бахт ўзинг, давр ўзинг, даврон ҳам ўзинг...
Ўлмас ғояларнинг олмосдек тиғи,
Беомон ҳам ўзинг, омон ҳам ўзинг,
Эй тинчлик жарчиси, эрк суянчиғи,
Улуғ инқилоб!*

Бу парчада *жарчи* сўзи «довруғ солувчи» маъноси билан қўлланган. Бу сўзнинг ўзида мазкур тушунчанинг поэтик ифодаси мавжуд, сўз экспрессив бўёққа эга. Шунинг учун ҳам бу сўз келтирилган контекстда тантанавор жаранглайди, бутун контекстга кўтаринки ва поэтик руҳ бағишлайди. Демак, баъзан тилдан чиқиб кетган сўз ҳам ҳозирги тилга қайтиши ва бунда янги маъно ҳамда поэтик бўёқ касб этиши мумкин.

Архаизмлар бадий асар тилига киритилар экан, ижодкор, аввало, унинг маъносини, сўнгра ундаги экспрессив-стилистик бўёқнинг қай даражада эканлигига алоҳида эътибор бериши шарт. Фақат шундагина архаизмлар ўзларининг ҳақиқий эстетик функциясини бажара олади. А. Аҳмедовнинг «Буюк муҳожир» достонидан олинган қуйидаги парчада эса автор томонидан қўлланган архаизм бадий тилни мутлақо бузган, стилистик жиҳатдан ҳам, маъно жиҳатдан ҳам ўз ўрнига тушмаган:

(Терговчи:)

*Қани жавоб беринг, айбдор Ульянов,
Нечун сиримизни қиласиз ошкор?
Ахир аралашиб давлат ишига
Душманлик қилгансиз,
Сиз катта ағёр!*

Ағёр архаизми бу ўринда «душман» маъносида қўлланган. Аввало, *ағёр* сўзи арабча (унинг бирлик формаси *ғайр*) бўлиб, унинг маъноси «беғоналар, ётлар, бошқалар» демакдир. Иккинчидан эса, юқоридаги каби стилда бу архаизм мутлақо қўллана олмайди, чунки *ағёр* сўзида номик бир *экспрессив* бўёқ бўлиб, бу бўёқ *ағёр* сўзини кўпроқ интим стилга хослантириб қўйган. Қелтирилган парча эса терговчи нутқи, бу ўринда расмий стилга оид сўзлар тақозо этилади. Айни пайтда *ағёр* сўзининг маъно структураси катта сўзи билан боғланишига ҳам имкон бермайди, тузилган *катта ағёр* бирикмаси ҳозирги тил қонуниятларидан ташқаридадир.

Бинобарин, архаизмларни бадий асар тилига олиб кирилганда унинг ҳам маъно, ҳам стилистик хусусиятлари тўлалигича ҳисобга олинсагина, у ўз эстетик вазифасини ўтайди.

ДИАЛЕКТИЗМЛАР

Тилдаги мавжуд сўзларнинг муайян қисми территориял жиҳатдан чекланган бўлиб, улар халқ тилининг маълум қатламини ташкил қилади. Бундай сўзлар маълум жой, область, район аҳолиси томонидагина қўллашади, ана шу аҳоли тилининг ўзига хос белгиларидан бири сифатида яшайди. Шунга кўра бу сўзлар тилшуносликда шевага хос сўзлар ёки диалектал сўзлар номи билан юритилади.

Диалектал сўзлар адабий тил нормаларига кирмайди. Аммо бошқа тиллар каби ўзбек адабий тили ҳам диалектал сўзлар ҳисобига бойиб боради. Чунки бу сўзларнинг кўпчилиги тилимизнинг узоқ ўтмишини, халқимизнинг турмуши, маданияти, урф-одатлари ва шу кабиларни ўзида ёрқин акс эттиради. Бироқ ўзбек адабий тилининг ҳозирги ривожига диалектал сўзлар ҳисобига бойиб бориш ҳал қилувчи мутлақ аҳамиятга эга эмас. Ўзбек адабий тилига шевага хос айрим сўзлар олинса-да, адабий тил ҳамини диалектларни (шеваларни) ўзига бўйсундиришга, уларни умумлаштиришга интилади. Чунки адабий тил нормаларининг ўзи шунини талаб қилади.

Диалектал сўзларнинг кўпчилиги, гарчи қўлланишда территориял жиҳатдан чекланган бўлса ҳам, лекин барча шева вакиллари учун тушунарлидир, айримлари эса қисман, у ёки бу даражада англашилари бўлиб, турли қўшимча изоҳларсиз ҳам ишлатилаверади.

Диалектал сўзларнинг муайян территориядан, яъни шева доирасидан ташқарига чиқиш имкониятларининг асосийси уларнинг бадий адабиёт тилида қўлланишидир. Бадий адабиёт тилида қўлланган диалектал сўзлар эса диалектизмлар деб юритилади. Диалектизмлар бадий нутқда муайян эстетик функцияни бажаради. Бироқ диалектизмларнинг эстетик қиммат касб этиши уларнинг бадий нутқдаги меъёри, қандай ишлатилиши ва айни қандай диалектизмларнинг қўлланиши билан боғлиқдир. Диалектизмларнинг бадий асар тилида меъёридан ортиқ даражада қўлланиши асарнинг эстетик қиммати, унинг таъсир кучини пасайтиради, асар тилининг равонлигига путур етказди. 1934 йилда рус ёзувчиси В. Панферовнинг «Қайроқлар» («Бруски») романининг эълон қилиниши ва матбуотда кенг муҳокама қилиниши муносабати билан диалектизмлардан фойдаланиш масаласи алоҳида жиддийлик касб этди. В. Панферовнинг мазкур романининг тили диалектизмлар билан тўлиб-тошган эди. Бу нарса ўз даврида жуда қаттиқ танқид қилинди. Улуғ сўз санъаткори А. М. Горький ўша давр рус адабиётидаги бундай камчиликларни қоралаб, «ижодкор вятча, балахонча эмас, балки русча ёзиши керак»лигини алоҳида таъкидлаган эди. Улуғ сўз устаси бу билан бадий адабиёт тилидаги диалектизмларни мутлақо ишкор қилмоқчи эмас. У бу билан диалектизмлардаги мавжуд ифодалилиқни, экспрессивлиқни тушуна билишга, диалектизмларни қўллашда қатъий бир меъёрга амал қилишга ва, демак, ифодалилиқ воситаси бўлмаган ҳар қандай ортиқча нарсадан қочишга чақиради.

Диалектал сўзларни бадий асар тилига олиб кириш ўзига хос бадий приёмдир. Бу приём, албатта, диалектизмлар билан адабий тилга оид сўзларнинг муносабатига асосланади. Ана шу муносабат асосида адабий тилга оид сўзлар билан қаршилантирилган диалектизмлар ўзига хос эстетик қиммат касб этади.

Диалектизмлар, қатор тилшунос олимлар таъкидлаганларидек (Б. А. Ларин, В. В. Виноградов, И. А. Оссовецкий, И. Голуб, П. Г. Пустовойт ва бошқалар), бадий нутқда муҳим стилистик вазифаларни бажаради. Хусусан, диалектизмлар маҳаллий колоритни тасвирлашга, асар қаҳрамонларининг нутқий характеристикасини беришга имконият яратади. Шунингдек, улар нутқий экспрессивлиқнинг, яъни ифодалилиқнинг ҳам манбаи бўла олади.

Диалектизмлар бадий нутқда турли формаларда иштирок этади. Бу диалектал формалар эса, у хоҳ лексик, хоҳ грамматик, хоҳ семантик, хоҳ фонетик жиҳатдан бўлсин, албатта, у ёки бу даражада эстетик қимматга эгадир. Аммо бу эстетик қимматни белгилашда диалектизмларнинг бошқа сўзлар билан контекстда органик равишда бирикиб кетганлиги ёки кетмаганлиги, уларнинг ички уйғунлашувидан келиб чиқиши керак.

Сўз лексик жиҳатдан диалектизм сифатида бадий нутқда иштирок этиши мумкин, яъни диалектизмнинг адабий тилда, албатта, синоними мавжуд бўлади. Бунда диалектизм адабий тилга оид сўзлар билан семантик ва стилистик жиҳатдан қаршилаштирилиши натижасида маҳаллий колоритнинг муҳим штрихларини ўзида акс эттиради. Масалан: *Ма, бачам, чойни ўзинг қайтар* (О. Мухторов, «Йиллар шамоли» романи). *Бирови «аба» деб мани чақирмиш* (Ҳ. Саъдулла, «Онаизор» шеъри). *Муҳаммад Раҳимхон қаттиқ касалмиш, улли-улли табиблар ҳам касалининг давосини тополмаётганмиш* (Ж. Шарипов, «Хоразм» романи). Бу мисоллардаги бачам Бухоро шеvasига, аба Наманган шеvasига ва улли (улуғ, катта) сўзи Хоразм шеvasига хос бўлиб, мазкур гаплар китобхон диққатини тез ўзига жалб қилади. Айни пайтда бу диалектизмлар маҳаллий колоритнинг муайян штрихларини гавдалантиради.

Маълум бир территорияда мавжуд бўлган тушунчанинг адабий тилда бир сўзга тенг атамаси бўлмайди. Шевада эса уни атовчи алоҳида диалектал сўз бор. Бадий нутқда бу тушунчани ифодалаш учун эса бир неча сўздан, яъни оборотдан фойдаланиш лозим. Ана шундай ҳолларда ёзувчи мазкур диалектизмни қўллайди. Бунда муайян маҳаллий колорит ёрқин намоён бўлади ва, демак, диалектизм ўзининг эстетик функциясини бажаради. Масалан, Фарғона шеvasида қуриган жўхориюянинг бир бўғинини *бўриқ* дейишади: *...тор кўприкнинг устида бўриқ ётган экан, шуни тегиб зовурга туширмоқчи бўлганимда, иккала оёғим кўтарилиб кетди шекилли, йиқилдим* (А. Қаҳҳор, «Ўтмишдан эртақлар» повести).

Диалектизмларнинг экспрессивлиги маълум даражада уларнинг қўлланиш ўрни, яъни асарнинг қайси қисмида, персонаж нутқида, автор нутқида, пейзаж тасвирида ва ҳ. к. қўлланиши билан ҳам боғланган. Масалан, асарнинг номида қўлланган диалектизм алоҳида ва ёрқин

экспрессивликка эга бўлади. Бундай диалектизмлар бутун асарга ўзига хос бир стилистик уйғунлик бағишлайди. Уларнинг маъноси бир сўз доирасидан чиқиб, ўзида символик бир умумлашмани пайдо қилади. Диалектизмлардан бундай юксак маҳорат билан фойдаланиш намунасини истездодли сўз устаси А. Қаҳҳор ижодида кўриш мумкин. Ёзувчи ўзининг повестларидан бирини «Синчалак» деб атаган. Маълумки, *синчалак* сўзи диалектал сўз бўлиб, унинг ўзбек адабий тилидаги эквиваленти *читтак* сўзидир. Бироқ бу сўзлар бир-бирига айнан тенг эмас, улар экспрессивлиги ва муайян маъно қирралари билан бир-биридан кескин фарқ қилади. *Синчалак* сўзининг маъно структурасида бу сўз ифодалаган қушнинг позиклик, нимжонлик белгиси асосий ўринни тутган бўлса, *читтак* сўзида бу қушнинг бир жойда турмаслик, қўнимсизлик белгиси бўртиб кўришиб туради. Бу эса *читтак* сўзи метафорик ҳолда қўлланганда, оз даражада бўлсада, салбийлик бўлган мавжудлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам тилни беҳад позик тушунган ёзувчи асарнинг ижобий қаҳрамонига, ўзи алоҳида муҳаббат билан тасвирлаган аёлга нисбатан умумлашган эпитет сифатида адабий тилга хос *читтак* сўзини эмас, балки шевага хос бўлган *синчалак* сўзини қўллаган (Повестнинг таржимони, йирик сўз санъаткори К. Симонов ҳам буни жуда яхши англаган. Шунинг учун асарнинг номини русчага адабий тилга оид *синица* сўзи билан эмас, балки *птичка-невеличка* бирикмаси билан моҳирона таржима қилган.) ва бу сўз айти ўринда ёрқин экспрессивликни юзага келтирган. *Синчалак* диалектизми конкрет эстетик қимматга эга бўлган.

Диалектизмларнинг автор тилида қўллашиши билан персонаж нутқида қўллашиши мутлақо алоҳида-алоҳида ҳодисалардир. Тўғри, ўрни билан автор тилида қўлланган диалектизмлар у ёки бу маҳаллий колоритни ифодалашга хизмат қилади. Лекин диалектизмларнинг ҳақиқий эстетик моҳияти, асосан, персонаж нутқида яққол кўрилади, диалектизмлар характерологик ва экспрессив имкониятларини ана шу персонаж нутқида ҳақли равишда намоён қила олади. Қуйидаги мисоллардаги *бинойи ва акун* диалектизмларининг экспрессивлигига эътибор беринг: *Бинойи юрибсизми, укажон, бақувватмисиз?! (О. Мухторов, «Йиллар шамоли» романи). — Боракало! — деди у пулни кафтида ғижимлаб ушларкан ва тезда*

Баширжонлар орқасидан хириллаб қичқирди: — Акун ҳар ой келиб тураман-да... (И. Амипов, «Елвизак» повести).

Бадий асарда персонажларнинг нутқий характеристикасини, маҳаллий колоритни бериш ва экспрессивликни юзага келтириш каби мақсадлар билан, асосан, муайян шева учун энг характерли бўлган диалектизмларнинггина қўлланиши етарли бўлади. Диалектизмларни бадий асар тилида қўллашнинг турли йўллари бор. Айрим ҳолларда диалектизм қўлланади-да, агар у кенг китобхонлар оmmasига у қадар тушунарли бўлмаса, саҳифа сўғида унга илова тарзида изоҳ берилди. Масалан: *Зумрад: «Аёллар нозик, улар ...юз кило пахта жойланган қопни кўтариб, ўсмасак бўлиб қолиш учун яратилмаган!» — деб айтди (О. Мухторов, «Йиллар шамоли» романи).* Саҳифа охирида эса ўсмасак диалектизмга изоҳ берилган: *«Ногирон» демоқчи. Бухоро шеваси.*

Айрим ҳолларда эса текст ичида диалектизм адабий тилда мавжуд бўлган синоним билан ёнма-ён ҳолатда келтирилади. Масалан: *Меҳмонхонанинг деворларидан бирига шоти-нарвон қўйилган (И. Султон, «Истеҳком» пьесаси).* *Шу, сулфаю йўтал мани ахир хароб қилди (И. Амипов, «Елвизак» повести).* Биринчи мисолдаги шоти диалектизми адабий тилдаги нарвон сўзи билан ёнма-ён келтирилган ва бу диалектизм маҳаллий колоритнинг (Фарғона) маълум штрихларини юзага келтиришга хизмат қилган. Иккинчи мисолда эса диалектизм сулфа сўзидир (Бу сўз тожик тилидан ўтган бўлиб, маъноси «йўтал» демакдир). Бу сўз билан ёнма-ён унинг адабий тилдаги эквиваленти бўлган йўтал сўзининг келтирилиши персонажнинг нутқий характеристикасини беришга хизмат қилибгина қолмай, алоҳида экспрессивликни ҳам юзага келтирган, яъни мазкур ўринда енгил юмор ҳам бор.

Сўзларнинг маъно структураси, яъни семантикаси ўзгариб, ривожланиб боради. Бу ҳол, албатта, диалектал маъноларнинг шаклланишига ҳам олиб келиши мумкин. Бирор сўз адабий тилда ҳам, диалектда ҳам мавжуд бўлиб, диалектда адабий тилда бўлмаган маъноси билан ҳам қўлланила олса, ана шу диалектдаги маъно диалектал маъно ёки семантик диалектизм сифатида бадий нутқда ўзига хос стилистик фонни юзага

келтиради: *Кимдир гапирмоқчи бўлса, қисинмасдан чиқсин* (О. Мухторов, «Йиллар шамоли» романи) гапидаги *қисинмоқ* сўзи «уялмоқ» маъноси билан реаллашиб, семантик диалектизм бўлиб келган.

Маълумки, баъзи диалектларда бир келишик қўшимчаси ўрнида бошқаси ишлатилади. Бундай қўллашлар, яъни грамматик диалектизмлар бадний нутқда персонаж нутқини характерловчи ёрқин воситалардан биридир. Аввало грамматик диалектизмлар адабий тил грамматикаси нормаларидан мутлақо чекинган бўлганлиги учун ҳам китобхон диққатини ўзига тез тортади, китобхонга гайритабий туюлади. Грамматик диалектизмлар ана шу «гайритабийлиги» билан эстетик ассоциацияларни пайдо қилади, стилистик нагрузкага эга бўлади: *Сани отанг урушга ўлган! — деди болалардан кимдир* (Ўша роман). *Иби, Зумрад сани уйингга эмасми?! — инжиди кампир* (Ўша роман).

Ҳар бир диалектнинг ўзига хос фонетик қонуниятлари мавжуд. Шунинг учун ҳам у ёки бу шева вакили адабий тилдаги сўзларни ҳам ана шу қонуниятларга бўйсунган, амал қилган ҳолда талаффуз қилади. Талаффуздаги ана шундай шевага хос фарқларнинг бадний асар тилига киритилиши авторнинг образни, персонажни индивидуаллаштириши, турмуш, социал муҳит, турли шароитларни бадний инюнчли ва этнографик аниқ, реал тасвирлаш каби мақсадлари билан узвий боғланган бўлади. Сўзлар талаффузидаги бундай минимал ўзгарини ва фарқлар бадний асарда жуда катта экспрессив вазифани бажаради. Шевадаги бу фарқли қўллашлар, яъни фонетик диалектизмлар, асосан, персонаж нутқида қўлланади. Айни пайтда улар диалектизмларнинг бошқа турларига нисбатан бадний тилда кенг қўлланиши имкониятига эга. Чунки сўзларнинг товуш составидаги минимал фарқлар кенг китобхонлар оммасининг (уларнинг қайси шева вакиллари бўлишидан қатъи назар) бу сўзларни эркин тушуна олишига мутлақо халақит бермайди. Китобхон бу диалектизмларнинг экспрессивлигини, эстетик қимматини аниқ сеза олади: *Йўмасам, бирга ишлашар эканмиз* (Ш. Холмирзасев, «Сўнгги бекат» романи). *Йўлдош (ўғлини тутиб қолади). Бу ёққа юр, лодон!* (И. Султон, «Истеҳком» пьесаси). *Онам қалъадан галдими? — деб сўради* (Ж. Шарипов, «Хоразм» романи). *Рўйхатни*

камитмайлик, — деди Мамажон (Й. Сулаймон, «Вафо» романи).

Диалектизмлар бадний путқда жуда катта эстетик вазифани бажаради. Аммо диалектизмларнинг бадний асар тилидаги эстетик қимматини аниқлашда ёзувчининг қандай диалектал сўзни ишлатганлигига эътибор бериш лозим. Диалектизмларнинг кўпроқ қўшимча изоҳ талаб қилмайдиганларини, китобхон умумий контекстга кўра тушуниб олаверадиганларини бадний нутққа киритиш мақсадга мувофиқдир. Аини пайтда диалектизмлар ўз меъёрида қўллангандагина у ёки бу стилистик вазифани бажара олади, акс ҳолда бутун бадний асарнинг эстетик қиммати пасаяди.

ИНДИВИДУАЛ-СТИЛИСТИК НЕОЛОГИЗМЛАР

Тил ҳамниша ривожланиб, тараққий этиб, бойиб боради. Ҳар бир тарихий даврдаги турли-туман ўзгаришлар тилда, албатта ўз аксини топади. Бошқача қилиб айтганда, давр тилни турли янги сўзлар билан бойитиб боради. Тилнинг янги сўзлар билан бойиб бориши ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётдаги силжишларнинг активлашуви билан кучаяди. Бунини, айниқса, тилшизнинг ҳозирги ривожда яққол кўриши мумкин. Чунки бизнинг мамлакатимизда бунинг учун муҳим факторлар ва шарт-шароитлар юзага келган, хусусан, Улуғ Октябрнинг оламшумул ғалабаси, миллий тилларнинг тобора бир-бирига яқинлашуви, илмий-техника революциясининг ривожини, санъат ва маданиятнинг гуллаб-яшишини ва ҳ. к. Булар эса, албатта, турли янги тушунчаларнинг пайдо бўлишига олиб келмоқда, шунга мос равишда жуда кўплаб янги сўзларнинг юзага келиши билан тилшизнинг лугат бойлиги тобора ривожланиб бормоқда.

Пайдо бўлган бундай янги сўзлар тилнинг актив лугатига бирдан ва бир текис ўтмайди. Баъзилари маълум вақт ўтгач «замон синовидан ўтиб», актив қўлланилиб кетса, баъзилари мутлақо индивидуал ҳолатда қолиб кетади. Янги сўзларнинг ҳали актив лугатга ўтиб кетмаганлари, яъни янгилик бўёғига эга бўлганларининг стилистик жиҳатдан аҳамиятга моликдир. Янги сўзларнинг бундай ҳолатдагиларини неологизмлар деб юритилади.

Кўпинча бадний асар тилидаги у ёки бу неологизмнинг адабий тилга мутлақо ўтмаганлиги учун унинг авторини сўз ясашга беҳуда уришганликда, у ясаган янги сўз нотўғри эканлигида айблашади. Ёзувчи томонидан ясалган янги сўзни унинг кейинчалик адабий тилга кирганлиги ёки кирмаганлиги нуқтан назардан баҳолаш мутлақо нотўғри эканлигини йирик рус тилшуноси Д. Н. Шмелев («Слово и образ», М., 1964) алоҳида таъкидлаган эди.

Тил неологизмлари тилининг луғат фондни бойлатади. Уларни яраттишдан мақсад ҳам янги тушунчаларни ифодалашдир. Шунинг учун ҳам улар пайдо бўлгандан кейин тез орада актив луғатга ўтиб кетади. Масалан, *колхоз, комсомол, телевизор, чўлқувар* ва шу каби бир пайтлар неологизм саналган сўзлар бугунги кунда аллақачон киллиларнинг актив луғатига ўтиб кетган. *Космодром, лунаход, видеотелефон* ва шу каби ҳозирги неологизм саналган сўзлар ҳам тез орада ўзидаги янгилик бўёғини йўқотиб, актив сўзлар қаторига ўтиб кетиши ҳеч кимни шубҳалантирмайди. Аммо бадний асар тилида учрайдиган янги сўзлар фақат шу контекстдагина яшайди, маънога эга бўлади. Улар контекstdan ажратиб олинганда ўз маъносини деярли йўқотади, шунинг учун ҳам улар адабий тилга деярли ўтмайди. Агар ёзувчи адабий тилга янги сўз киритиш мақсади билан, яъни бирор ном бўлмаган янги тушунчага ном бериш мақсади билан янги сўз ясар экан, у ясаган неологизм асарнинг айни бадний тилини ўрганитиш учун у қадар аҳамиятли эмас. Чунки бундай неологизмнинг функцияси, асосан, номинатив характерда бўлади. Айтиш мумкинки, бундай неологизмлар адабий тилга ўтиши ҳам мумкин. Аммо бадний асар тилидаги неологизмлар номинатив функциядан ташқари ифодалилик воситаси сифатида қўллангандагина, экспрессивлик манбаи бўлгандагина бадний тил нуқтан назардан аҳамиятлидир. Демак; бадний тилдаги неологизмлар баҳолашганда, уларнинг қандай мақсад билан ясалганлиги муҳимдир.

Кўпинча, ёзувчилар сўзнинг ифода имкониятларидан максимал фойдаланиш воситаларидан бири сифатида индивидуал сўз ясашга алоҳида эътибор берадилар. Бундай ясалган сўзлар, яъни индивидуал-стилистик неологизмлар ўзларининг поэтиклиги билан ажралиб

туради (шунинг учун «поэтик неологизмлар» деб ҳам юритилади). Индивидуал-стилистик неологизмлар ёзувчининг тилда ҳали маҳсус ва аниқ ифодаси бўлмаган турли маъно позикликлари ва ўзига хос экспрессивликни ифодалаш, адабий тилда йўқолиб кетган семантик ва стилистик характердаги позикликларни қайта тиклаш каби мақсадлари билан пайдо бўлади. Улар ифодалиликнинг янги воситаси сифатида бошқа тил воситалари билан биргаликда асарнинг бадний мазмунини очишга хизмат қилади. Айти пайтда ташқи ва ички структурасига кўра ғайриоддий бўлганликлари учун улар ўзларининг янгилик бўёғини деярли доимо сақлайди. Бундай индивидуал-стилистик неологизмларнинг асосий функцияси помишация эмас. Улар, асосан, эстетик функцияни бажаради.

Индивидуал-стилистик неологизмлар, кўпроқ, поэтик нутққа хос бўлиб, шоирнинг услуби билан боғланган. Уринли ва мақсадга мувофиқ, тил тараққиёти қонуниятларига тўла амал қилган ҳолда ясалган индивидуал-стилистик неологизмлар ижодкорнинг сўз қўлландаги оригиналлиги ва бетакрорлигини кўрсатади. Унинг поэтик иқтидорининг юксаклигидан, тилнинг қимматли бойликларини поэтик ҳис қила билганидан далолат беради. Ижодкорнинг бадний сўз масаласидаги новаторлигини кўрсатади.

Ўзбек адабиётидаги ана шундай новатор шоирлардан бири Мақсуд Шайхзодадир. М. Шайхзода шеърларининг тили таҳлил қилинса, ундаги шоир яратган неологизмлар ҳозирги ўзбек адабий тили сўз ясалшини жараёни ва унинг қонуниятларини ўзида акс эттирганлигини кузатиш мумкин. Шунингдек, М. Шайхзода шеърлятидаги бирмунча эркин услуб индивидуал-стилистик неологизмларнинг яратилиши учун имконият яратганлигини ҳам сезиш қийин эмас. Шунинг учун ана шундай индивидуал-стилистик неологизмлар ва уларнинг эстетик салмоғини биргича М. Шайхзода шеърляти миқсолидагина кўриб чиқишни етарли деб ҳисоблаймиз.

Маълумки, тилдаги сўз ясаилишининг актив усулларида бири икки ёки ундан ортиқ сўзнинг бир лексик бирлик сифатида қўшилишидир. Ана шу қонуният асосида яратилган индивидуал-стилистик неологизм ўзининг ғайриоддийлиги билан ажралиб туради, кучли экспрессивликка эга бўлади. Айти пайтда унда янги-

лик, «тутилмаганлик, оҳорлилик» мавжуд бўлади ва шунинг учун ҳам ифодалиликка эга бўлади. Масалан:

*Салом Фарҳод, ошиқларнинг сийначок пири,
Ноланг ўти диллар ёқди азалдан бери.*

(«Фарҳодга мактуб» шеъри)

*Кўз олдида сафоли манзаралар:
Бўёқларга тўлган хаёлхонаси,
Ложувард кўк, зумрад чаман-даралар,
Кўк телпакли кўкимтил тоғ сийнаси...*

(«Бахши» шеъри)

Бу парчалардаги *сийначок* ва *хаёлхона* неологизмлари *сийна + чок* ҳамда *хаёл + хона* шаклида ясалган. Булардан *сийначок* сўзи *сийнаси чок* (*сийнаи чок*) бирикмасининг трансформацияси орқали ясалган бўлса, *хаёлхона* сўзи *ишхона* (*гулхона, тўйхона, корхона* ва ҳ. к.) сўзига аналогия ҳолида ясалган.

Баъзан ана шу йўл билан ясалган индивидуал-стилистик неологизмлар алоҳида поэтиклик ва образлиликка эга бўлиш билан бирга ўткир киноя ва масхара отенкасини ҳам ифодалайди:

*Курашга, яшашга, бахтга чақирар
Озодлик қўрғони — шонли СССР,
Шу учун Долларшоҳ бўлмиш беқарор,
Тинчлик талаб қилар ҳаво, сув ва ер.*

(«Москва вақти билан соат еттида!..» шеъри)

Бу ердаги *Долларшоҳ* неологизми бадий образ даражасига кўтарилган. Аввало неологизм таркибидаги *доллар* сўзи икки маънода, яъни ўз — «Америка пул бирлиги» ҳамда метонимик кўчма маъно «бутун Ғарб дунёси» маъноларида қатнашган. Айни шу маънолардаги *доллар* сўзига *шоҳ* сўзининг қўшилиши билан ясалган *долларшоҳ* неологизмида кучли салбий экспрессивлик юзага келган, ўткир киноя конкрет ва ёрқин ифодаланган. Бунинг устига бу неологизмнинг *бўлмиш беқарор* сўзлари билан муносабатга киришуви натижа-сида ундаги персонификация янада конкретлилик касб этган. Шунинг учун ҳам шопр персонификацияга яна бир штрих сифатида *долларшоҳ* неологизмини бош ҳарф билан ёзган. Шундай қилиб бу неологизмда доллар ҳукмрон бўлган бутун Ғарб дунёсининг киноявий

умумлашма образи конкрет равишда ўз ифодасини топган.

Ўзбек тилида сўз ясалишининг энг кенг тарқалган усулларидан яна бири қўшимчалар қўшиш орқали янги сўз ясашидир (аффиксация усули). Бу усул асосида индивидуал-стилистик неологизмлар ясаши имконияти жуда кенг ва бойдир. Чунки ўзбек тилида сўз ясовчи қўшимчалар жуда кўп ва хилма-хилдир. Улар ёрдамида турли сўз туркумларидаги сўзлардан турли янги сўзлар ясаши мумкин. Сўзга турли ясовчи қўшимчалар қўшиши йўли билан яратилган индивидуал-стилистик неологизмлар ҳам ўзининг янгилиги, «оҳорлилиги» ва ғайриоддийлиги билан беҳад поэтик ва образли бўлади. Шоир у ёки бу неологизмни яратар экан, албатта, ўзак сўзнинг маъно структурасини ва бу яратилган неологизм муносабатга киришадиган сўзларнинг маъно имкониятлари, стилистик бўлиши ҳамда бошқа шу каби томонларни ҳам тўла ҳисобга олади. Тилдаги мавжуд ясалмаларга ва уларнинг қонуниятларига суянади, яъни тилдаги яшаб келаётган сўз ясаши моделлари асосида, уларга мос равишда индивидуал-стилистик неологизмларни яратади. Ана шундагина эстетик жиҳатдан қимматга эга бўлган бадиий тил воситаси юзага келиши мумкин.

Индивидуал-стилистик неологизмларнинг ясалишида нисбатан активроқ иштирок этадиган қўшимчалардан бири *-дош* қўшимчасидир. Бу қўшимча ўзакдан англашилган предметга нисбатан бирга иштирок этувчи шахс маъносини беради:

*Кечадан бугун яқин, бугундан эрта яқин,
Меҳнатдошлар устидан балқийди қуёш ёрқин.*
(«Коммунизм манзили ёнашар ҳар дақиқа» шъри)

Бу ўрнидаги *меҳнатдошлар* неологизми ифода этган маъно *меҳнаткашлар* сўзнинг маъносига яқинлашса ҳам, ўзининг образлилиги ва ўзига хос маъно нозиклиги билан ушдан фарқ қилади. Айни пайтда адабий тилга хос *меҳнаткашлар* сўзида гоят поэтик йўсинда ифодаланган биргалик маъноси мутлақо йўқ. Шунингдек, бу неологизм ўзининг янгилиги билан кптобхон диққатини ўзига жалб қилади.

Ана қуйидаги парчалардаги шоирнинг индивидуал-

стилистик неологизмларига диққат қилинг. Уларда ҳам юқоридагидай образлиликни сезиш қийин эмас:

*«Раҳмат» де, фазода йўлдошлар учун,
Ойга иноқ бўлган ойдошлар учун.
(«Йилларни кузатиб, йилларни кутиб...»
шеъри)*

*Аттанг...
Пайқадик, меҳрибон Лайло,
Унинг илҳомдоши қадрдон Лайло —
Оддий қиз...*

*чаккимас, дурусту,
аммо —*

*Сира эмас экан кўзлари шахло...
(«Бир куйчи балладаси»)*

*СССРнинг халқлари қондош —
Бир тепувчи юракдош, қардош...
(«Қардошлик» шеъри)*

Юқорида индивидуал-стилистик неологизмларнинг, албатта, тилдаги мавжуд сўз ясалиш моделлари асосида ясалишини айтган эдик. Яна шуни ҳам таъкидлаш лозимки, шу моделлар асосида ясалган неологизмлар, адабий тилдаги айни моделда ясалган сўзлар қандай сўзлар билан боғланса, ўшалар билан боғланиб келади. Бунда ҳам индивидуал-стилистик неологизмлар алоҳида экспрессивликка эга бўлади. Масалан, адабий тилда *олашумул* сўзи бор ва бу сўз, асосан, *аҳамият, вазифа, роль* каби сўзлар билан боғланиб келади, Худди ана шу модель асосида М. Шайхзода *фазошумул* неологизмини ясаган, айни пайтда бу неологизмни *вазифа* сўзи билан ёпма-ён қўллаган. Натижادا бу неологизм эстетик қиммат касб этган, бунда, албатта, *вазифа* сўзининг ҳам родини инкор этиб бўлмайди:

*Қитғалар ўртасида
қисқариб масофалар,
Рўзномага қўйилар
фазошумул вазифалар.
(«Келажакнинг саволларига жавоб» шеъри)*

Ёки:

*Ҳолбуки Володя пешонасида,
Товланиб ўйнарди баҳор шугласи.*

*Гўёки, бахтсозлик ишхонасида
Ишлаб чиқиларди эрк ашуласи.*

(«1870 йил 22 апрель» шеъри)

Бу шеърий нарчадаги *бахтсозлик* неологизми жуда кучли образлиликка эга, у *ишхона* сўзи билан муносабатда янада катта эстетик таъсирчанлик касб этади: «бахт ясайдиган, бахт ишлаб чиқарадиган корхона». Бу ёш Володя Ульяновнинг оқил тасаввуроти, доно ўйларига нисбатан қўлланган ғоят поэтик ва муболағали ўхшатишдир. Бу индивидуал-стилистик неологизм шеърнинг бадий мазмунини очувчи воситалардан бири даражасига кўтарилган.

Тилдаги сўз ясовчи қўшимчалардан бири бўлмиш *-(и)стон* қўшимчаси ёрдамида ҳам индивидуал-стилистик неологизмлар ясалиши ва улар жуда гўзал поэтик образ даражасига етиши мумкин. Маълумки, бу қўшимча билан кўпроқ жой номлари (атоқли отлар) ясалади, уларда маълум маънода конкретлик бўлади. Бу қўшимча билан ясалган неологизмларда эса умумлаштириш оттенкаси бўртиб туради. Айни пайтда улар янгилик бўёқлари билан ажралиб экспрессивликни юзага келтиради. Уқувчининг кўз ўнгиде умумлашган ёрқин поэтик образни гавдалантиради:

*Уйғуристон, эрк топган эл, ҳуристон,
Балқиб турсин инқилобнинг қуёши.*

(«Уйғур дўстларга» шеъри)

Ёки:

*Фикр кияр хаёл либосин,
Ўхшар суратхонага мия,
Руҳим кўчар шеърисдонга
Шўх қанотли, учар, қофия.*

(«Мисранинг туғилиши» шеъри)

Яна:

*Ҳаракатда баракат, кўп қадим ҳикмат,
Советистон юртида бу — темир низом...*

(«Баракат» шеъри)

Қўшимчалар қўшиш билан ясалган индивидуал-стилистик неологизмлар ҳам бадий нутққа киноя, масҳара, кулги, баъзан нозик эркалаш каби руҳни бериш мақсади билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Бу ҳолни, айниқса, *-боз* қўшимчаси билан ясалган неологизмларда кўриш мумкин. Қўйидаги келтирилган нарча-

лардаги жангбозлар, нафосатбозлар неологизмларида кучли ифодалилик билан биргаликда ўткир киноя ва фош қилувчи масхара бор:

*Бевиждон жангбозлар билмайдиларки,
Илонга чақдирмас боласин шунқор.*
(«Болалар ҳомийси — муаззам диёр» шеъри)

*Балки, баъзи «нафосатбозлар»,
Тайёрига айёр таннозлар
Лабин чўзиб: «Шу ҳам гапми,— дер,—
Тагин пахта, ҳамон шу мавзу,
Шоир бўлсанг ойни мақтаб бер»...*
(«Пахта манзумаси» шеъри)

Баъзан эса М. Шайхзода табиатни жоилантириш, ўйноқи бир эркалаш мақсади билан ўзига хос индивидуал-стилистик неологизмлар яратади. Бундай неологизмлар ифодасидаги поэтиклик ва ўйноқилик шеърнинг эстетик қимматини орттиради:

*Ҳар юмушнинг фасли бор,
 ишинг асли бор.
Кечикканга қишбойнинг
 ёмон ҳазли бор.*
(«Лафз» шеъри)

Ёки:

*Уйғоқ турган юлдузлар ишчан,
Улар эмас ғийбатчи, мешчан,
Эмас пўрим бекорчи бўлиб
Санқиб юрган тўқ бойваччалар,
Булар — она меҳрига тўлиб
Нурга жазман шўх ойбаччалар.*
(«Жануб кечалари» шеъри)

Айниқса, географик номларга *-лаш* қўшимчасини қўшиш билан ясалган индивидуал-стилистик неологизмлар «оҳорлилиги» ва поэтиклиги билан диққатни жалб қилади. Айни пайтда бундай неологизмлар адабий тилга оид одатий сўзларга қараганда маъно ҳажми ва поэтиклиги жиҳатидан анчагина бой. Қуйидаги шеърининг парчадаги *хоразмлашмоқ* (*Хоразм + лаш*) неологизмининг маъно ҳажми ва поэтиклигига эътибор берилса, бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин:

*Машинани терлатиб, пахта, кўрак терганлар,
Қўлларини тезлатиб, ҳосилларни узганлар
хоразмлашсин ишида,
Аҳдни бажаришида!*

(«Бир мактуб, бир тилак ва мингта адрес...» шеъри)

Адабий тилда мавжуд бўлган қулфламоқ феълига аналогия йўли билан ясалган калидламоқ индивидуал-стилистик неологизмида нозиклик оттенкаси кучлироқ, шунингдек, семантик жиҳатдан ҳам бу неологизм кўп планлидир:

*Билар эдик қайтиш муқаррар
Йиғлар эдик... аммо кўз ёшин —
Калидламоқ мумкинми магар?..
Дард бор эди дилда оташин...*

(«Чегара» шеъри)

Кўриниб турибднки, калидламоқ неологизми кўз ёшини сўз формаси билан боғланган. Бу неологизмнинг лексик маъноси гарчи қулфламоқ сўзиники билан деярли тенг бўлса ҳам, айти контекстда ана шу маънони ўта поэтик ва поэтик ифодаси зарур эди. Ана шу зарурат калидламоқ неологизмининг ясалишига олиб келган (неологизм билан одатий сўзнинг стилистик ва маъно поэтиклигига эътибор беринг: кўз ёшини қулфламоқ — кўз ёшини калидламоқ).

Яна М. Шайхзоданинг -ла қўшимчаси билан ясалган индивидуал-стилистик неологизмларининг поэтик имкониятларига диққат қилинг:

*Модомики йиллар қўймас олдинга борай,
Асрларни тескарилаб нома юборай.*

(«Фарҳодга хат» шеъри)

*Оғир-оғир қадамлардан қолган излар бор.
Юра-тура хаёлланиб кезган,
ошкор.*

*Бу бир олим ёки шоир бўлган бегумон,
Уфқларни кузатиб завқ олган ҳамон...*

(«Излар» шеъри).

Айрим ҳолларда эса индивидуал-стилистик неологизмларнинг яратилиши маълум маънода шоирнинг сўз ўйини қилиш мақсади билан ҳам боғланган бўлиши мумкин. Бунда, албатта, образлилик ва поэтик

оҳанг юзага келадн. Шунн ҳам таъкидлаш лозимки, неологизмларнинг фақат ташқи, формал жиҳатдан янгилигигина эмас, балки унинг мазмунидаги янгилиги ҳам ҳисобга олинганда, улар ҳақиқий эстетик таъсир кучига эга бўладн. Қуйидаги адабий тилда мавжуд бўлган *кундалик* сўзига аналогик ҳолда яратилган *тундалик* неологизмининг ифодалилигига аҳамият бериш. Сўз ўйини ҳам ана шу аналогияга асосланган:

*Қўп жумбоқлар ечилар,
Сен бўларсан у замон
башарият масканининг еттинчи қитъаси,
жуғрофия бобларидан биттаси.
У чоқда ўқиймиз биз лирик дафтаринг,
Кундалик эмас,
тундалик дафтаринг...*

(«Ой билан суҳбат» шеъри)

Хуллас, индивидуал-стилистик неологизмлар жуда катта бадний таъсир кучига эга. Улар бадний нутқда яратилиб, тасвир ва ифодалилик воситаларидан бири сифатида муҳим эстетик вазифани бажаради. Бадний нутқдаги индивидуал-стилистик неологизмлар ўқувчига ҳеч қачон тушунарсиз бўлиб қолмайди. Фақат гайриодатий ва янгилик бўёғи билан жаранглайди. Ана шу гайриодатийликда эса унинг ҳақиқий экспрессивлиги ва образлилиги намойиш бўлади. Албатта, бу экспрессивлик ва образлиликнинг юзага келиши неологизм иштирок этаётган контекст структураси билан ҳам мутлақо боғланган. Неологизмдаги мавжуд эстетик имкониятларин, ҳеч шубҳасиз, контекст реаллаштиради. Биз индивидуал-стилистик неологизмлар ва уларнинг хусусиятларини биргича М. Шайхзода шеърияти мисолида кўриб чиқдик. Аммо бошқа шоирлар, хусусан, Ғ. Ғуллом, Миртемир, Ойбек ва бир қанча ёш шоирларнинг шеъриятида яратилган индивидуал-стилистик неологизмлар ҳам мазкур хусусиятларга эга. Уларнинг таҳлили ҳам худди юқоридагидай хулосаларга олиб келади.

ҒАЙРИОДАТИЙ БИРИКМАЛАР

Сўзларнинг бир-бири билан қўшилиб, муайян бирикмалар ҳосил қилишининг ўзига хос қонунлари ва шарт-шароитлари бор. Сўзларни тўғри қўллаш учун

уларнинг конкрет маъноларининг билишнинг ўзи етарли эмас. Айни пайтда ҳар бир сўзнинг бошқаси билан қўшилиш имкониятлари, уларнинг умумий қонуниятларини ҳам билиш мутлақо зарурдир. Ҳар бир сўзнинг бошқаси билан қўшилиш имкониятлари эса ўзига хос бўлади. Сўзлар айрим сўзлар билан қўшила олса, айримлари билан қўшила олмайди. Сўзларнинг бошқа сўзлар билан қўшилишидаги бундай чегараланганлик, албатта, у ёки бу сабаб билан боғланган. Аввало, маъноларининг бир-бирига номувофиқлиги, зидлиги сабабли сўзлар ўзаро боғланмаслиги мумкин. Масалан, *яшил ўтлоқ* бирикмаси мантиқан тўғри, лекин, *«яшил наво»* бирикмаси мантиқан нотўғри ёки *бақирган одам* — мантиқан тўғри бирикма, *«бақирган сукунат»* эса — мантиқан тўғри эмас, Шунингдек, сўзларнинг грамматик табиатига кўра ҳам улар ўзаро боғлана олмасликлари мумкин. Ниҳоят, сўзларнинг ўзаро боғланишига уларнинг ҳар бирига хос бўлган лексик хусусиятлари ҳам тўққинлик қилиши мумкин. Масалан, *ютуққа эришмоқ, муваффақиятга эришмоқ* деб ишлатиш мумкин, бироқ *«камчиликка эришмоқ», «муваффақиятсизликка эришмоқ»* деб айтиш мумкин эмас ва ҳоказо. Яна шуни ҳам айтиш керакки, боғланишидаги бундай чекланишлар меъёри барча сўзларда бир хилда эмас. Айрим сўзларда қўшилиш имконияти кенгроқ бўлса, айримларида бу имконият деярли тор бўлади. Аммо қўшилиш имконияти катта бўлган сўзлар тилда нисбатан кам. Шунинг учун ҳам академик В. В. Виноградов, «Сўз ва сўз маъноларининг кўпчилик қисмининг боғланиш имкониятлари тил системасининг ўзидаги ички, семантик муносабатларга кўра чегараланган»лигини алоҳида таъкидлаган эди.

Бадий нутқда сўзларнинг ўзаро боғланиш қонуниятлари, юқорида айтиб ўтганимиздай, адабий тилдаги қараганда бирмунча чекинади. Сўзларнинг ўзаро қўшилиш чегаралари кенгайди. Чунки бадий нутқда сўзларни кўчма маънода қўллаш тенденцияси жуда кучли. Сўзларни кўчма маънода қўллаганда эса уларнинг боғланишидаги чекланишлар деярли йўқолади. Масалан, *қора куч, оҳанг оқмоқда, тоғли йил* ва шу каби бирикмалардаги сўзлар айпан ўз маъносини туюшилса, бу бирикмалар мутлақо бемантиқ бўлиб туюлади. Аммо улар бадий нутқ нуқтаи назаридан жуда

мантиқли ва образлидир. Шунинг учун бадий асар тилини объектив борлиқ ҳодисалари билан конкрет мутапосиблиги нуқтаи назардан баҳолаш асоссиз ва нотўғридир. Пирик рус шоири В. Солоухин «Поэзияни ҳимоя қилиб» номли мақоласида бундай деб ёзган эди: «Мен «юлдуз учди», «учар юлдузлар» ибораларидан жаҳлланган бир кишини учратдим. Наҳотки,— деди у,— юлдузлар эмас, метеоритлар училини билмасангиз?» Йўқ, юлдузлар учди, дейман мен.

Нарсаларнинг қатъий, яланғоч моҳияти билангина фикрлай бошласак: ҳа, метеоритлар учди; ҳа, марваридгул — бор-йўғи заҳарли ёки, айтайлик, доривор ўсимлик; ҳа, сой сўзламайди, фақат сув оддий шилдирайди; ҳа, биз денгиз эмас, балки бор-йўғи сув омбори яратамиз; ҳа, бизда боглар эмас, балки мевали дарахтлар ўтқазилган ёки мевали буталар билан қопланган бир қисм ер бор; ҳа, муҳаббат — муҳаббат эмас, балки наслини давом эттиришга бўлган оддий инстинктив физиологик интилишдир».

Эстетик бутушлик бўлган бадий асар ижодкори учун эса «нарсаларнинг қатъий, яланғоч моҳияти» эмас, балки уларнинг юксак бадий ифодаси, яхлит образи аҳамиятлидир. Ижодкор ана шу мақсад билан тилдан янги-янги имкониятлар излайди. Бундай имкониятлардан бири бадий бўлмаган нутқда ўзаро боғланган чегараланган сўзларни боғлаш орқали турли маъно позитивлари, экспрессивлик, эмоционаллик ва шу кабиларни юзага келтиришидир. Бадий нутқдаги бундай бирикмаларни шарҳли равишда ғайриодатий бирикмалар деб атаймиз. Швейцариялик тилшунос Шарль Балли ўзининг «Француз стилистикаси» номли китобида (М., 1961); «...агар олим ёки инженер тилининг «қийфасини ўзгартириш» ва янада мантиқли, мулоҳаза учун қулай қилини мақсадда ўзгартирса, ёзувчи мутлақо индивидуал фикрини, яъни эффектив ва эстетик мазмунини ифодалашга қулайлаштириш учун уни қайта қуради»,— деб ёзган эди. Ғайриодатий бирикмалар ана шу «мутлақо индивидуал фикрларини» индивидуал ҳолатда ифодалаш воситаларидан биридир. Одатий бўлмаган бирикмалар ўзларининг «янгилиги», индивидуаллиги ва айни ғайриодатийлиги билан тезда диққатни ўзига тортади. Китобхон бенихтиёр бундай бирикмалар устида ўйлай бошлайди, натижада ёзувчининг иятига чуқурроқ тушунади. Шунинг учун

ҳам одатий бирикмаларга қараганда, ғайриодатий бирикмалар баднийлик нуқтан назардан кўпроқ аҳамиятлидир.

М. Шайхзоданинг «Шоир қалби дунёни тинглар» шеърдан олинган қуйидаги парчага эътибор қилинса, ғайриодатий бирикмаларнинг бадний ва эстетик салмоғини тўла ҳис қилиш мумкин:

*Товушларнинг кичик, улуғи,
Товушларнинг ҳиди — бўйи бор.
Товушларнинг совуқ, илиғи,
Товушларнинг ранги-рўйи бор.
Товушларнинг ширин-аччиғи,
Бордир ҳатто юмшоқ, қаттиғи.
Шоир рассом бўлсайди агар,
чизар эди шундан лавҳалар.*

Қелтирилган парчадаги *товушларнинг кичиғи, товушларнинг ҳиди, товушларнинг совуғи, товушларнинг ранги, товушларнинг ширини, товушларнинг юмшоғи* каби бирикмаларнинг ғайриодатийлиги, «янгилиги» аниқ сезилиб турибди. Чунки бадний бўлмаган нутқда бу бирикмалар бўлиши мумкин эмас. Аммо эътибор берилса, бадний бўлмаган нутқда ҳам шундай бирикмалар учрайдики, уларни ташкил қилган сўзларнинг маънолари бир-бирига енгинмайди. Бироқ шундай бўлишига қарамасдан, бизга улар одатий бирикмалардай туюлади, сўзларнинг умумий боғланиш қонунчаларига тўла мосдай кўринади. Лекин яхшироқ диққат қилинса, уларда ҳам боғланиш чегараларидан маълум маънода чеклинишлар борлигини кўриш қийин эмас. Масалан, *ширин сўз* бирикмасига кирган сўзларнинг маъноларига эътибор берайлик. Аввало, *ширин* сўзи таъм билан аъзоси орқали сезиладиган белгини билдирса, *сўз* сўзи эшитиш аъзоси орқали сезиладиган тушунчани билдиради. Бу эса дастлаб ҳар икки сўзнинг ўзаро боғланиши учун монелик қиладигандек кўринади. Лекин уларнинг ҳар иккисидagi ёқимлилик белгиси уларни туташтиради ва *ширин* сўзи «ёқимли» маъноси билан мазкур бирикмага кириш ҳуқуқига эга бўлади. Ҳосил бўлган бирикма дастлаб ғайриодатий бўлади, ўзига «янгилик» белгисини сақлайди. Аммо бу ва шунга ўхшаш *совуқ хабар, совуқ гап, ширин туш, ширин хотира, аччиқ ғам, аччиқ пушаймон* каби бир

қанча бирикмалар ўзидаги «янгилик» бўёғини йўқотган, ҳозирда улар бизга одатий бирикмалардай туюлади. Чунки бундай бирикмалар вақтлар ўтиши билан «клишеллашиб» қолган. Қуйидаги парчалардаги бундай бирикмаларга эътибор беринг: *Бу уй ичида Отабекнинг саодатли кунларининг ширин хотиралари сақланар...* (А. Қодирий, «Ўтган кунлар» романи).

Бир ширин ҳид таралар ердан

Ва юракка кетар қўшилиб...

(Р. Парфи, «Ёз кечаси. Осмон-фалакда» шеъри)

Мурдор экан юрак нақадар,

Баъзан танҳо аччиқ йиғлайман.

(Миртемир, «Сурат» поэмаси)

Оч назарим тушар суратга...

Сурат, сурат! Нега сен тилсиз?..

(Миртемир, «Сурат» поэмаси)

Парчалардаги бирикмалар авторларнинг индивидуал бирикмалари эмас. Шунинг учун улар янгилиги билан эмас, балки алоҳида экспрессивлиги билан ажралиб туради. Синестетик метафоралар, яъни бир сезиш аъзоси билан билинадиган белгини аниқлаш билан сўзни бошқа сезиш аъзоси билан билинадиган тушунчага писбатан қўллаш билан юзага келган кўчма маънолар деярли ҳаммаша кучли экспрессивликка эга бўлади. Бу экспрессивлик янгилиги, гайриодатийлиги аниқ сезилиб турган ва ана шу синестетик метафора асосидаги индивидуал — автор бирикмаларида янада кучаяди. Ижодкорнинг асардаги муҳим таъсир ва тасвир воситаси сифатида хизмат қилади.

Масалан, бадний бўлмаган нутқда *тотли* ва *чексизлик* сўзларини ўзаро боғлаш мумкин эмас. Чунки уларнинг маъноларида мутаносиб қирралар йўқ. Аммо бу сўзлар бадний нутқда ўзаро боғланиб, ажойиб бир образ яратиши мумкин. Бунда *тотли* сўзи конкретликдан «чексизлик» қадар абстрактлашади ва *чексизлик* сўзи билан муносабатда нозик бир ҳиссий ҳолатнинг умумлашган бадний тасвирини беради. Албатта, бу бирикма ҳам синестетик метафорага асосланган ва ўзининг гайриодатийлиги билан тезда диққатни тортади, ўқувчи бундай бирикмага биринчи марта дуч келаётгани учун унга алоҳида қизиқиш билан қарайди, унинг образлигини чуқур ҳис қилади:

... *Оқшом, узоқларга қараб толамен,
Тотли бир чексизлик уфқда ёнар.*
(Ойбек, «Қалбимда сезамен»... шеъри)

Бундай ғайриодатий бирикмаларнинг қўллашига кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

— Айрим ҳолларда эса маънолари бир-бирига мутлақо зид бўлган сўзларни ўзаро боғлаш билан ғайриодатий бирикмалар ҳосил қилинади. Бунда бирикма жуда юқори экспрессивлик ва эмоционаллик касб этади, кучли эмфатик интонацияга эга бўлади. Адабиётшуносликда бу оксюморон номи билан юритилади.

Масалан:

*Лов-лов ёнаётир қуёш — ул нажот,
Осмон чорлиётир, чорлир юксик тоғ.
Шундай юрагимда товушсиз фарёд,
Мен сенга инонмоқ истайман, эвоҳ...*

(Р. Парфи, «Муҳаббат» шеъри)

парчасидаги *товушсиз фарёд* бирикмаси, кўрнниб турбидики, ғайриодатийдир. Чунки бу сўзларнинг маънолари бир-бирига зид, яъни *фарёд* сўзи меъёридан ортиқ овоз билан пола (қилиш)ни билдиргани ҳолда, *товушсиз* сўзи унга аниқловчи қилиб қўлланган. Ана шунинг ҳисобига лирик қаҳрамоннинг мураккаб ҳиссий ҳолатига эмфатик интонация берилган, бирикма кучли эмоционалликни ифодаловчи асосий воситалардан бирига айланган.

Баъзан эса ана шундай ғайриодатий бирикмалардаги оксюморон нутққа ҳазил, енгил юмор руҳини бериши мумкин. Масалан, *қари* ва *ўсмир* сўзлари бир-бирига зид бўлган маъноларни билдиради. Уларнинг қўшилишидан ҳосил бўлган *қари ўсмир* бирикмаси бадий нутқда маълум поэтиклик касб этиши билан бирга нутққа енгил юмористик фон беради:

*Етмишинчи йилларда қари бир ўсмир бўлиб,
Қўлтиқда «Данте» билан унинг ортидан чопдим.*
(А. Орипов, «Комсомол» шеъри)

Бундай мақсад билан тузилган индивидуал ғайриодатий бирикмалар ҳажвий ва юмористик асарларда жуда кўплаб учрайди. Улардаги бундай бирикмалар кулги чиқарувчи воситалардан бири сифатида жуда катта аҳамиятга эга. Н. Аминов ўзининг «Елвизак» пом-

ли ҳажвий қиссасида мақсадга мувофиқ равишда ана шундай бирикмаларни кўплаб тузган. Мана, уларнинг айримларига эътибор беринг:— *Оббо соқолли чақалоғ-ей!*— *деди Шамси Тўраевич Ушаровнинг елкасига қўл ташлаб.*

...Бозордан чиқиб, ўзи ёш-ёш эркак товуқчалардан олиб келиб, «чехомбил» ва «табака» деган овқатларни пиширади...

— Бу эркак товуқча деганингиз хўрозми?...

Бу ўқини жуда яхши ўқини — бепул овқат беради, бепул ётоқхона беради, бепул стипендия беради, деб тушунтирдим...

Бу парчалардаги гайриодатий бирикмалар бениҳтиёр сингил кулги қўзғатади.

Ижодкорлар томонидан муайян эстетик мақсад билан тузилган гайриодатий бирикмалардаги компонентлардан бирининг ранг билдирувчи сўзлар бўлиши кўпроқ кузатилади. Бунда ана шу ранг билдирувчи сўзлардаги конкрет мазмун абстрактлик томон силжини. Албатта, бу абстракт мазмун тамоман ажралган, муаллақ ҳолатда бўлмайди, балки сўзнинг конкрет мазмунидаги потенция сифатида мавжуд бўлган маъно қирралари, унинг ранг-баранг штрихлари асосида юзага келади. Масала, *яшил барг* бирикмасида *яшил* сўзи конкрет бир мазмунининг жуда ёрқин ифодаси бўлган бўлса, *барг* сўзини, айтишлик, *шаббода* сўзи билан алмаштирилганда, бу конкретлик абстрактуланади. *Яшил шаббода* бирикмасида рангининг конкретлиги ва моддийлиги инкор қилиниши ҳисобига *яшил* сўзининг мазмуни умумлашиши, яъни номоддийлашиши билан бу сўз метафорик эпитетга айланади:

*Ер ёш, софлик жамирлатар этни,
Зориққан гунчалар очилди боғда.
Панжарадан ошиб чиқиб кетди
Майсазорда юрган яшил шаббода.*

(А. М у х т о р, «Тугилиш» шеъри)

Аввало, *яшил* сўзининг конкрет маъносида унинг ана шундай абстрактулашуви учун имконият мавжуд, яъни у тишқлик, тозалик, павқирошлик, кўркашлик ва шу каби турли ассоциацияларни ҳосил қилиш имкониятига эга. Бу эса унинг мазмунидаги мазкур абстрактулашув мутлақо муаллақ ҳолатда содир бўлмаганлигини

кўрсатади. Фақат шоир унинг бу имкониятидан биринчи бўлиб фойдаланаётгани учун бундай бирикма бизга ғайриодатий туюлади. Иккинчидан эса, шоир мазкур бирикмани жуда моҳирона қўллаган, айти ўрнига тушира олган, яъни шаббода кўм-кўк майсазорда кезиб юрибди, у шу қадар нозикки, ҳатто «панжарадан ошиб чиқиб кетади», айти пайтда ҳамма ёқ «этни жимирлатар» даражада соф, беғубор, шунинг учун бундай шаббода фақат яшил бўлиши мумкин, холос. *Яшил шаббода* бирикмаси жуда чиройли ва таъсирли яхлит эмоционал образнинг поэтик ифодасига айланган.

Қуйидаги парчаларда ҳам ана шундай ғайриодатий бирикмалар алоҳида бадний қимматга эга:

Буюк раҳбар, олқини сенга!

Сен яратдинг қизил тўлқин.

(Ойбек, «Йўқлаш» шеъри)

Унинг кўнгили меваси бу кўнги қора воқеа билан қандай ўрилиб, йўқолиб кетган бўлса... (А. Қодирий, «Утган кунлар» романи).

Таргилланиб бормоқда осмон,

Оппоқ ҳидга тўлмоқда бағрим.

(Р. Парфи, «Яна қайтиб келдим»... шеъри)

Ғайриодатий бирикмалар баъзан яхлит бир тушунчанинг поэтик образи ҳам бўлиши мумкин:

Илк тонг нури кипригинга қўнар,

Кўкдан юзиб кетар қора уйқуни

(А. Мухтор, «Болалик» шеъри)

парчасидаги *қора уйқу* бирикмаси тун тушунчаси ифодасидир. Лекин тун сўзига қараганда, *қора уйқу* бирикмаси мазмунан бой ва поэтик жаранга эга. Келтирилган парчадаги *қора уйқу*, бу — фақат тун эмас, балки шу тун билан, қоронғилик билан боғлиқ бўлган яна бошқа нарсалар ҳамдир. Шу маънода бу бирикманинг ўзи чиройли бир поэтик образдир.

Ғайриодатий бирикмалардаги сўзлар мазмунининг конкретликдан абстрактлик томон силжиши, ундаги моддий тушунчанинг йўқолиши, яъни номоддийлашуви натижасида юзага келадиган экспрессив-эмоционаллик кўпинча индивидуал характерда бўлади. Чунки мазкур ғайриодатий бирикмалар таркибидаги сўзлар мазмунидаги абстракцияни турли ўқувчи турлича тушунади.

Ана шу тушуниш даражасига кўра ҳар бир ўқувчи ўзича тўлдирган, «конкретлаштирган» ҳолда қабул қилади. Қуйидаги парчага диққат қилайлик:

*Оғушимда зангори сезги,
Кипригимда суюқ ҳаяжон,
Кўзларимда юмалоқ севги,
Саломатман мен ҳам, онажон*

(Р. Парфи, «Яна қайтиб келдим...» шеъри)

Зангори сезги, суюқ ҳаяжон ва *юмалоқ севги* бирикмалари, аввало, янгилиги, «тутилмаганлиги» билан тез диққатни тортади. Бизни лирик қаҳрамоннинг ҳиссий ҳолатига олиб киради. Айни пайтда уларнинг жуда ҳам таъсирчан эмоционал образлар эканини сезамиз. Бу ҳиссий ҳолатлар бизга ҳам «юқади», лекин айни бирикмалардаги *зангори, суюқ* ва *юмалоқ* сўзларининг абстракциясини турлича тушунамиз, уни ўзимизча тўлдирамиз ва, демак, уларнинг экспрессив-эмоционаллиги ҳам турли даражада ҳис қилинади.

Кўришиб турибдики, ғайриодатий бирикмалардаги сўзлар мазмунининг абстракция даражаси турлича бўлиши мумкин. Баъзан юқоридагидай абстракция даражаси жуда кучли ҳам бўлади. Бундай ҳолларда сўзларнинг конкрет мазмуни деярли йўқолади. Масалан, Л. Н. Толстойдек гениал сўз санъаткори ўлим даҳшатини тасвирлар экан, «қизил даҳшат, оқ квадратли даҳшат», деб ёзган эди.

Ғайриодатий бирикмалар айрим ҳолларда бир сўз билан аталадиган бирор тушунчанинг перифрастик ифодаси ҳам бўлади. Айни пайтда мазкур бирикмани тузган ижодкор кейинчалик ана шу бирикмани бутунича яна бошқа сўз билан боғлаш орқали янги ғайриодатий бирикма ҳосил қилиши мумкин. Буни улкан сўз устаси Ойбек шеъриятида кўрамиз. У бир шеърда (сочини) бурамларни шундай ифодалайди:

*Сочларингнинг эй ёш қиз,
Жингалак нози
Қаршисинда, оҳ, тилсиз
Шоирлар сози.*

Кўришиб турибдики, *жингалак ноз* перифразаси ёрқин ва нозик поэтик образдир. Бу ўринда шоирнинг тилни нақадар «ингичка» тушунганлигини сезиш қийин

эмас. Ойбек бошқа бир «Радио тинглайдир...» номли шеърда *жингалак ноз* бирикмаси билан *куйлар* сўзини боғлаш орқали яна янги ғайриодатий бирикма тузади:

*Учишуркан шўх куйларнинг жингалак нози,
Ҳар бир юздан йўқолади машаққат, ғамлар.*

Куйларнинг жингалак нози бирикмаси кучли ва бетакрор экспрессивликка ва ёрқин поэтикликка эга.

Демак, бадий асарлар тилида учрайдиган ғайриодатий бирикмалар алоҳида экспрессивликни, эмоционалликни юзага келтирувчи муҳим воситалардан биридир. Бундай бирикмалар ижодкорнинг конкрет эстетик мақсадни билан боғлиқ равишда юзага келади. Ёзувчи бу мақсад билан адабий тилдаги айрим чеклалишларни ўзгартириш, бузиш имкониятига ҳам эга. Академик В. В. Виноградов ҳақли равишда таъкидлаганидек, «бадий асар структурасида умумхалқ тили воситаларининг эмоционал-образи, эстетик трансформацияси рўй беради». Ана шу асосда юзага келган ғайриодатий бирикмалар фақат бадий ва эстетик мақсадга тўғри ва ўришли йўналтирилгандагина, улар ҳақиқий қимматга эга бўлади.

Ижодкор сўзни ана шу тариха образга бўйсундиради, натижада сўз ўзининг лингвистик белгиларини хиралаштиради ва эстетик бутунлигининг бир қисмига айланади.

УЗИГА «ЕТ» СТИЛДА ҚўЛЛАНГАН СўЗЛАР

Маълумки, адабий тилдаги сўзлар стилистик жиҳатдан табақаланган. Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир сўз у ёки бу нутқ стилига хосланган. Адабий тил нормаси эса ҳар бир сўзнинг ўзи оид бўлган стилдагина қўлланишини қатъий равишда талаб қилади. Бунда у ёки бу сўзни муайян ситуацияга мос ҳолда қўллаш кўзда тутилади. Масалан, гап интим ёки тантанавор мавзуда боргандагина китобий, поэтик сўзлардан фойдаланиш, ҳужжатларда эса расмий сўзларни қўллаш, гап мавзун кундалик воқеаларга кўчаркан, расмий ва поэтик сўзларни қўлламаслик ва шу кабилар нормалашган. Адабий тил нормаларига кўра бир стилга хосланган сўзни бошқа стилда қўллаш мутлақо нотўғри ҳисобланади.

Аммо бадий асар тилида сўзлар ўзига «ёт» стилда ҳам қўлланади. Бу ҳолат деярли проза асарлари тилида кузатилади. Масалан, *жаноблари* сўзи таптанавор (кўтариш) стилга хос. Қўйидаги парчада бу сўз нейтрал стилда қўлланган:

— *Йўқ, қорин жаноблари тўқлар, эрталаб балиқ еган эдик, фақат чой бўлса кифоя,— деди у кулиб* (Н. Аминов, «Шўрлик» ҳикояси).

Адабий тил нормаси нуқтаи назаридан *жаноблари* сўзи билан оддий (нейтрал) стилга хос бўлган *қорин* сўзининг қўшилиши тўғри эмас. Аммо, эътибор қилинса, мазкур ўринда таптанавор стилга хосланган сўзнинг нейтрал стилда қўлланиши билан баён қилинаётган фикрга юмористик руҳ берилган, келтирилган гап ихтиёрсиз кулги қўзғатади. Бундай кулги юзага келишининг асоси эса айни «мумкин бўлмаган ҳолатнинг» амалга оширилишидир, яъни адабий тил нуқтаназаридан аномал саналган сўз қўллашдир. Демак, юқоридаги каби сўз қўллаш ёзувчининг конкрет бадий ва эстетик мақсади билан бевосита боғланган. Ёзувчи айни юмористик руҳни юзага келтириш мақсади билан сўзни ўзига «ёт» бўлган стилда қўллаган. Бу адабиётда кенг тарқалган бадий приёмлардан бири бўлиб, ёзувчилар бундан турли даражада фойдаланадилар.

Бир стилга оид сўз ёки сўзларни бошқа стилда қўллаганда, сўзларнинг энг нозик стилистик ва эстетик имкониятлари намоён бўлади. Сўзлар юмор, киноякесатик, хуллас, комик руҳни чуқур ифодаловчи асосий воситалардан бирига айланади. Ёзувчи ана шу мақсад билан сўзларни бир стилдан бошқасига «кўчиради». Комик руҳнинг кучлилики даражаси эса «кўчириладиган» стилларнинг бир-биридан қанчалик узоқлиги, кескин фарқланиши билан боғлиқдир. Бошқача қилиб айтганда, «кўчириладиган» сўз ўзи хос бўлган стилнинг асосий хусусиятларини ўзида қанчалик ёрқин ва аниқ акс эттирса ва, демак, қўлланаётган стилга «ётлиги» қанчалик кучли сезилиб, фарқланиб турса, комик эффект шунчалик юқори ва сезиларли бўлади. Аксинча, стиллар ўртасидаги фарқланиш даражаси қанчалик оз бўлса, комик (умуман, стилистик) эффект шунчалик кам бўлади. Бунда бир қарашда муайян стилда қўлланган сўзнинг бошқа стилга хосланган эканлигини у қадар тез пайқаш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам улар-

нинг стилистик аҳамияти айтарли даражада сезиларли бўлмайди.

Ёзувчилар юқоридаги ҳолатни назарда тутиб, кўпроқ у ёки бу стиль ҳақида аниқ тасаввур туғдирувчи энг тиллик сўзларни, стереотипик бирикмаларни таълаб оладилар. Бу сўзлар ва стереотипик бирикмалар муайян стилнинг асосий характерловчи белгилари сифатида бир қарашдаёқ ўқувчи кўз ўнгида мазкур стилни жонлантиради. Айни пайтда бу «жонланган» стиль бадий асардаги асосий стиль билан контрастликни юзага келтиради. Ана шу контрастлик асосида эса стилистик эффект аниқ ва конкрет сезилади ва ҳис қилинади. Шунинг учун ҳам бадий асар тилида кўпроқ расмий, илмий-тантанавор стилларнинг «кўчирилиши» кузатилади. Чунки бу стилларнинг ўзига хос хусусиятлари аниқ сезилиб туради.

Кўп ҳолларда бирор стилга хос бўлган бир сўзни бошқа стилга кўчириш билан энгил юмор ифодаланиши мумкин. Масалап, қуйидаги парчаларда қўлланган расмий-публицистик стилга хос бўлган *муваффақиятсизлик*, *сафарбар қилмоқ* сўзлари энгил юмористик руҳни юзага келтирган: *Бир кунни мен айвонча лабида ўтириб, бошимни икки қўлим орасига олиб, кампирнинг қанча жойга борганин, кимдан қандай жавоб олганин, хулласи, муваффақиятсизликларини тинглар эдим* (Ғ. Ғулом, «Бўйдоқ» ҳикояси). *Директор Хурсанали Шарофиддинович радиоузел орқали эълон қилиб, мени қидиришга 550 ўқувчининг ҳаммасини сафарбар қилди* (Х. Тўхтабоев, «Сариқ девни миниб» романи).

Айрим ҳолларда эса тантанавор (поэтик) стилга хос бўлган сўзни бошқа стилга «кўчириш» орқали киноя-кесатиқ ҳам ифодаланиши мумкин: *Яна бир мўътабар кимса Рексуллоҳи Ансорий мақбараси атрофида ҳозир ҳам думли одамлар яшамоғи эҳтимолдан ҳоли эмас, деган экан* (А. Қаҳҳор, «Думли одамлар» ҳикояси).

Келтирилган мисолдаги *мўътабар* сўзи тантанавор стилга хос. У кимса сўзи билан муносабатга киришган. Аммо кимса сўзи «қуйи» стилга хос бўлиб, салбий бўёққа эга. Шунинг учун ҳам бу сўз билан муносабатга киришган *мўътабар* сўзи «улуғ» маъноси билан қатнашган бўлса ҳам, бу маънода аччиқ киноя ўзининг конкрет ифодасини топган.

Маълумки, расмий нутқда мурожаат учун кўпинча «Ўртоқ» сўзи ишлатилади. Шу маънода бу сўз расмий стилинг «кўрсаткичларидан» биридир. Бадий асар тилида бу сўз бошқа стилга «кўчирилганда» кулгили ҳолатни юзага келтиради, ўткир юморни пайдо қилади.

— *Инди, ука ўртоқ Зайнишув!— деди у митти кўзларини йилтиратиб* (Н. Аминов, «Елвизак» қиссаси).

Айниқса, бу сўз интим вазиятда қўлланганда, юмористик руҳ янада кучаяди. Чунки сўзнинг ўз «стилистик ўрни» билан қўлланаётган мазкур ўрни бир-биридан кескин фарқ қилади, улар бир-бирига мутлақо сиғишмайди:

— *Ўртоқ рафиқам! Ижозат берасиз, хушчақчақ ҳаётимизни шараф билан давом эттириб, оилавий бурчимизни намуналик бажариб келаётганимизга бир йил бўлган кунда сизни бевосита табрик қилишга* (А. Қаҳҳор, «Нутқ» фельетони).

Деярли ҳар бир стилинг ўзига хос, характерловчи сўз бирикмалари ҳам мавжуд бўлади. Бунда бирикмалар, айниқса, расмий-публицистик стилда жуда кўплаб учрайди. Улар ҳатто доимий бирикмаларга айланиб қолади. Уларни эшитишимиз (ёки ўқишимиз) билан нхтиёрсиз равишда расмий-публицистик стилини эслаймиз. Чунки бундай бирикмалар расмий-публицистик стилинг ўзига хос штамплари сифатида одатийлашиб қолган бўлади. Масалан, *ютуқларга эришмоқ, таъкидлаб ўтмоқ, принципиал келишмовчиликлар, кенг муҳокама қилмоқ, бевосита бартараф қилмоқ, мисли кўрилмаган даражада мустаҳкамламоқ, фактларга мурожаат қилмоқ, қайд қилмоқ* ва бошқа қатор шу кабилар расмий-публицистик стилинг штампларидир. Уларни ҳатто мазкур стилинг ўзига ҳам кўплаб қўллаш у қадар мақсадга мувофиқ эмас. Чунки нутқнинг ҳаддан ортиқ зерикарли ва қуруқ бўлишига олиб келади. Уларнинг бошқа стилга «кўчирилишини» эса адабий норма мутлақо таъқиқлайди. Бадий асар тилида эса ёзувчининг юмористик ва сатирик руҳ яратиш мақсади билан бундай «кўчирилиши» кузатиш мумкин. Ажойиб сўз устаси А. Қаҳҳор ўзининг «Нутқ» фельетонида бу приёмдан жуда катта маҳорат билан фойдаланган. Фельетонда айрим нотиқларнинг ҳаддан ортиқ қуруқ ва трафарет, шаблон услубда гапириши ўткир кулги остига олинган. Нотиқ ҳатто хотини билан (интим-маиший мавзу)

ҳам расмий-публицистик стилда гаплашади. Ана шу интим-манший мавзу ҳақида қаҳрамоннинг расмий-публицистик стилда гапириши, яъни юқорида келтирилган штампларнинг керагидан ортиқ қўлланиши китобхонда аччиқ ва истеҳзоли кулги қўзғатади:

— Сиз билан биз бир йиллик оилавий фаолиятимиз натижасида қандай ютуқларга эришдик? Аввало шуни таъкидлаб ўтиш керакки, биз у ёки бу масалада юз берадиган принципиал келишмовчиликларни четдан куч жалб қилмасдан ўз кучимиз билан, ўзаро кенг муҳокама қилиш йўли билан бевосита бартараф қиладиган бўлиб қолдик. Иккинчидан, ўртоқ рафиқам, оиламизни ташкилий хўжалик жиҳатдан мисли кўрилмаган даражада мустаҳкамладик. Мен бу бобда фактларга мурожаат қилиб ўтирмайман, чунки орденли онангиз ўзларининг ҳар бир тарихий келишларида бу нарсани айрим равишда қайд қилдилар.

Тилимизда рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан кириб келган сўзлар ҳам талайгина. Бундай сўзлар ҳам қўлланишига кўра у ёки бу нутқ стилга хосланган. Айни пайтда улар деярли диний тушунчаларни ифодаловчи сўзлар билан алабий тилда қўлланилмайди. Чунки бундай ўзлашган сўзлар ифодалаган тушунчалар билан диний тушунчалар мутлақо сиғишмайди. Аммо шунга қарамасдан, ёзувчи кулги қўзғатиш, юмористик ва сатирик фон юзага келтириш мақсади билан ана шундай ўзлашган сўзларни диний тушунчаларни билдирувчи сўзлар билан муносабатга киритади. Масалан, *ремонт қилмоқ, командировка ва гражданин* сўзлари қуйидаги парчаларда айни комик эффектни юзага келтириш мақсади билан қўлланган:

— *Бир бандан мўминнинг дардига шифо бермоқ маккаю мукаррамани ремонт қилмоқ ва яна у ерга ўн чандон ҳаж қилмоқ бирдан баробардур!* (Н. Аминов, «Елвизак» қиссаси). *Худовандон олам Жаброил алайҳиссаломни Ерга командировка қиладиган бўлди* (А. Мухтор, «Қиссасул анбиё»). ...*Биз худони бир марта ҳам кўрмаганмиз, дейишяпти, так, шундай бўлгандан кейин, хўш, унга қандай ишонайлик, қани ўзингиз айтинг, гражданин Жаброил дейишяпти* (А. Мухтор, «Қиссасул анбиё»).

Баъзан эса юқоридаги каби диний тушунчаларни ифодаловчи сўзларга оғзаки нутқда эҳтиётсизлик би-

лан механик равишда қўлланувчи айрим русча сўзларни қўшиш билан ҳам комик эффектга эришиш мумкин. А. Мухторнинг «Қиссасул анбиё» асаридан келтирилган қуйидаги парчалардаги *суточни(й)*, *просто ва аллея* сўзлари ана шу мақсадга хизмат қилган: *Жаброил алайҳиссалом ҳам дарров суточниларни тўғрилаб (уларнинг бухгалтериясида поездми-самолёт деб ўтирмай, ишни тез битиришади), ўша кунидек қанот қоқдилар. У маҳаллар ҳали колхоз-совхоз деган гап йўқ, шунинг учун Одам Ато раис ҳам, директор ҳам эмас, просто алайҳиссалом деб аталар эдилар. Аввал ужмоқ қопуларини очтириб, равзатуссафо аллеяларини яёв кездилар (Идрис пайғамбар).*

Бинобарин, бадий асарда сўзларни ўзига «ёт» бўлган стилда қўллаш орқали жуда катта комик эффектни юзага келтириш мумкин. Бунда сўзларнинг алоҳида стилистик ва, демак, эстетик қиммати намойён бўлади.

СЎЗНИНГ АНИҚЛИГИ

Фикрнинг образли ва таъсирчан чиқишида алоҳида аҳамият касб этувчи масалалардан бири сўз қўллашдаги аниқликдир. Муайян контекст учун ягона бўлган ўткир ва ёрқин сўзни танлай олиш у қадар осон иш эмас. Бунинг учун ҳар бир сўзнинг лингвистик моҳиятини чуқур англаш, ҳар бир сўзда потенция сифатида мавжуд бўлган эстетик имкониятларни нозик ва ҳар тарафлама ҳис қилиш бениҳоя зарурдир. «Ҳар қандай сўз шу қадар кўн маъноли, шу қадар ўзаро боғланган ва контекстда шу қадар янги-янги маъно оттенкаларини ифодалашга қодирки,— деб ёзган эди атоқли совет тилшуноси академик Л. В. Шчерба,— фикрни мутлақо янгилиш тунунилишига йўл қўймасдан, тўғри ва аниқ ифодалаш учун катта санъат керак».

Керакли сўз танлапар экан, энг аввало, маъно аниқлигига диққат қилиш лозим. Жумладаги маъно аниқлиги ва равшанлигининг зарурий шарти — сўзларни уларнинг ўзларига тегишли маъноларга қатъий мос равишда қўллашдир.

Айрим ҳолларда сўз ўзида мавжуд бўлмаган маънода ишлатилади. Бунинг натижасида эса фикрнинг равшанлиги йўқолади, ҳатто кулгили ҳолатни ҳам юзага келтиради. Масалан, *мижжа* сўзи қуйидаги парчада ўзида мавжуд бўлмаган «кўз» маъносида қўлланган:

Лламидан у ниқ-ниқ йиғлагиси келарди-ю, ўзини бо-сарди, аммо алам ёши мижжаларидан (?) сирқиб чиқарди-да, узун киприкларига маржондай тизилар,.. (И. Раҳим, «Фидойилар» романи). Маълумки, мижжа сўзи тожикча бўлиб, «киприк» деган маънони билдиради (кўпликда мижгон//мужгон формасида ҳам қўлланади). Унда «кўз» маъноси йўқ. Ҳатто сирқиб чиқарди бирикмасининг қўлланиши ҳам мижжа сўзининг «кўз» маъноси йўқлигини кўрсатиб турибди. Чунки ёш кўздан сирқиб чиқмайди, балки киприклар (ораси)дан сирқиб чиқади. Аммо гап охирида яна киприклар сўзи ҳам қўлланган. Демак, ёзувчи мижжа сўзининг маъносини тўғри тушунмаган ҳолда ишлатган. Бунинг натижасида эса, кўриниб турганидай, тасвир хиралашган, фикрий чалкашлик юзага келган.

Сўзларнинг маъносини тушунмаган ҳолда қўллаш фақат юқоридаги каби бошқа тилдан кириб келган сўзлар донрасидагина эмас, балки соф ўзбекча сўзлар донрасида ҳам баъзан учрайди:

*Кўз олдимда пахтазор селкиллаб (?) чайқалару,
Дугонам Мўғтабархон кўринар унда, қаранг.*

(М. Муродова, «Хазина» шеъри)

Селкилламоқ ва чайқалмоқ феълларининг маъно структураси (смантикаси) одатда қуйидагича фарқланади: биричиси юқоридан пастга, пастдан юқорига содир бўладиган, яъни вертикаль ҳолатдаги ҳаракатни билдиради; иккинчиси эса у ёндан бу ёнга, бу ёндан у ёнга қараб содир бўладиган, яъни горизонталь ҳолатдаги ҳаракатни ифодалайди. Юқоридаги шеърий нарчада эса ёш шоира бу сўзларни маъносига эътибор бермаган ҳолда қўллаган. Акс ҳолда у «пахтазор селкиллаб чайқалар» шаклидаги беҳад кулгили ва бемантиқ бирикмени тузмаган бўларди. Чунки пахтазорнинг чайқалишини тасаввур қилиш мумкин, лекин пахтазорнинг селкиллаб чайқалишини мутлақо тасаввурга сиғдириб бўлмайди. Айтиш мумкинки, мазкур ўринда айни сўз ўзининг на логик, на эстетик имкониятини кўрсата олган. У ижодкорнинг поэтик мақсадини очишга эмас, балки бу мақсадни бузишга, чалкаштиришга ёки, жуда бўлмаганда, хиралаштиришга хизмат қилган.

Яна ёш шоир С. Воҳидовнинг «Қўмсан» номли шеъридан олинган мана бу нарчага эътибор берайлик:

*Қўшни берган бир коса
Сумалакни илиниб,
Бувим ўзи тотимай,
Асраб юрар(?) менга деб.*

Аввало *асрамоқ* феъли бу ўринда нотўғри қўлланган. Чунки *асрамоқ* феълининг семантикасида сақлашнинг узоқ вақт давом этишини билдирувчи маъно қирраси мавжуд. Бу ерда эса гап сумалак ҳақида боряпти, сумалакни эса узоқ вақт «асраш» мумкин эмас, у тез ачиб қолади. Бунинг устига *асрамоқ* феъли кўмакчи феъл билан қўлланган. «*Асраб юрар*» формаси ҳаракатнинг яна ҳам узоқ вақт давом этишини ифодалайди. «*Асраб юриш*» бевосита йиллар билан «ўлчанади». Кўриниб турибдики, биргина сўзнинг маъносини тушунмаган ҳолда қўллаш натижасида бутун тўртликдаги фикрнинг мантиқи бузилган.

Айрим ҳолларда баъзи ёш, ҳали у қадар тажрибага эга бўлмаган шоирлар янги сўз ясашга ҳаракат қилдилар. Тўғри, индивидуал-стилистик неологизмлар жуда катта эстетик қимматга эга. Лекин бундай неологизмлар контекстда сингишиб кетсагина, конкрет стилистик вазифани бажарсагина ва, демак, бадий тилдаги бошқа воситалар билан тўла уйғунлашиб кета олсагина, уларнинг бу эстетик қиммати ҳақиқий ва аҳамиятли бўлади. Масалан, ёш шоир Г. Бердиев *гулзор* > *гулзор* моделига кўра *қўриқзор* неологизмини ясаган. Аммо бу неологизм унинг қуйидаги мисраларида ҳеч қапдай бадийликка хизмат қилмаган:

*Бўталогин қўриқзорда эргаштирар нор туя,
Камон-ёйнинг ўқи каби кўкка учар қирғовул.*

Худди шу модель асосида ясалган *қоронғузор* сўзи эса қуйидаги контекстда *мевазор* сўзи билан контраст ҳосил қилиб, тасвирга пластиклик бағишлаган, алоҳида эстетик мақсадга жуда ҳам сезиларли даражада хизмат қилган: *Унинг (Отабекнинг) кўнгил меваси бу кўнги қора воқеа билан қандай ўралиб, йўқолиб кетган бўлса, бундаги дарахтлар ҳам ўз меваларини кеча ранги билан бўяб, яшил япроқлари ила кўмган эдилар, яъни бунда ўсган дарахтлар қандай мева берадир — ажратиш қийин эди. У шу қоронғузор билан қўшилишиб кетгандек ва қоронғиликнинг қучоғига кира боргандек мевазорнинг ичкарисига юра борди (А. Қодирий, «Ўтган кунлар» романи).*

Фикр нотўғри, икки тарафлама чиқиб қолйиш ҳолларни ҳам учрайди. Бу ҳолат айрим қўшимчаларни плеонастик қўллаш, яъни айни бир қўшимчанинг икки формасини кетма-кет қўллаш патижасида ҳам юзага келади. Кўпинча, эгалик қўшимчаси ана шундай плеонастик ҳолатда қўллапади. Масалап:

*Ишчи пешона териси-ла
Келтирган масаллиқда,
Уч миллиард оғли жонни
кўзлиган яхшиликда...*
(Р. Парфи, «Ленин» шеъри)

Бу парчанинг биринчи мисрасидаги *териси* сўзи *тер+и+си* шаклида *-и//си* — эгалик қўшимчасининг икки марта нотўғри қўшилиши билан таркиб топган. Легида *пешона тери* — шонр ҳам шуни назарда тутган. Аммо бир қаранда мазкур сўз формаси *тери+си*, яъни *пешона(нинг) териси* деб ҳам тушунилиши мумкин. Чунки сўзнинг айни мисрадаги шакли нормага кўра ана шу маънони ифодалашни керак. Лекин кейинги мисра бу сўзнинг бундай маънода эмаслигини кўрсатиб турибди. Бу нотўғри плеонастик қўллаш патижасида баён қилинаётган фикрда икки ёқламалик, чалкашлик пайдо бўлган. Бу ерда шонрни адаштирган бир парса бор: шонр *пешона тери* бирикмасини тургун бирикма деб, яъни «бир сўзга тенг» лексик бирлик деб тушунган, патижада уш белгисиз қаратқич келишиги ёрдамда *ишчи* сўзи билан боғлаган, унга яна эгалик қўшимчасининг уш билан битган сўзларга қўшилувчи *-си* вариантини ҳам қўшган. Бу ўринда, албатта, шонр адабий тил нормасига кўра эгалик қўшимчасининг биринчи варианты етарли бўлишини назардан қочирган.

Батзи ҳолларда эса айрим юкломалар, боғловчилар ҳам юқоридagi каби тил нормасига зид равишда «ортиқча» қўллапади. Албатта, буида ҳам фикрнинг аниқлиги ва таъсирчанлигига сезиларли путур етади. Қуйидаги парчада *-да* ва *ҳам* элементларидан (улар юкломалар вазифасида) бири мутлақо ортиқча:

*Бир оҳ тортиб ўши яна қайта тиклайман,
Мен шундай, ҳа, синса-ди ҳам куйловчи найман!*
(Ҳ. Худойбердиева, «Мен шу тунроқ куйчисман...» шеъри)

Қўпинча, маъноси бир хил ёки бир-бирига яқин бўлган сўзларни бир-бирига боғлаш натижасида фикрда тавтология юзага келади. Сўзларнинг салмоғи йўқолди, муайян бир мақсадга хизмат қилмайди. Улар логик жиҳатдан ҳам, эстетик жиҳатдан ҳам нишонга тегмайди. Р. Абдурашидовнинг «Мусафо осмон» помли шеърлар тўпламидан олинган мана бу мисраларга диққат қилайлик:

*Кимнидир кўтгандек туришар қотиб,
Саф қатор (?) тераклар чайқалиб бедор.*

Маълумки, *саф* ва *қатор* сўзлари ўзаро синонимдир. Лекин уларнинг бирини иккинчисига сифатловчи қилиб қўллаш натижасида жумла мужмаллашган. Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, шоирнинг бу икки мисрасидаги фикрнинг ўзида ҳам маъنيқ йўқ. Ёки шоир *қотиб турмоқ* ва *чайқалмоқ* сўзларининг маъносини билмайди. Ахир, тераклар (нафақат тераклар!) бир пайтнинг ўзида ҳам қотиб, ҳам чайқалиб туриши мумкин эмас.

Қуйидаги нарчаларда ҳам *гўдак* ва *чақалоқ*, *кўз* ва *қароқ* синонимларини бир-бирига сифатловчи қилиб қўллаш сабабли уларнинг қиммати йўқолган. Фикрда тавтология юзага келган:

*Ана йиғлапти гўдак чақалоқ (?)
Йўқ, бу йиғи эмас, унинг кулгиси.*

(Н и л у ф а р, «Байрам тонги» шеъри)

*Фироқида кўзига ёш олди дема,
Кўз қарогим (?) беҳудага ирмоқ эмас.*

(А. Қ о с и м о в, «Дилбарга» шеъри)

Бундай ҳолларда сифатловчи конструкция ўрнига изоҳловчили конструкция қўллаш юқоридаги каби тавтологияга олиб келмайди, масалан: *гўдак — чақалоқ*, *кўз — қароқ* каби.

Баъзан сўзнинг семантикасига эътиборсизлик оқибатида сўзда муайян маъно компоненти бўлгани ҳолда, бу компонентни билдирувчи яна бошқа мустақил сўз ҳам қўлланади. Бунда ҳам ўз-ўзидан ифода тавтологик характерга эга бўлиб қолади. Масалан:

*Руҳимда бир ҳолат нурланар,
Термуламан кўзларим очиқ... (?)*
(С. Раҳмон, «Танбур» шеъри,

Термуллоқ феълнинг маъносидан кўзнинг очиқлик белгиси, шубҳасизки, мавжуд. Кўзни юмиб термулиш, албатта, мумкин эмас. Шундай экан, «*термуламан кўзларим очиқ*» дейиш ҳам тавтологиядан бошқа нарса эмас.

Қуйидаги жумлада эса беҳад гализ ва маъносиз яқин сўзлар қалашиб кетган, «ортиқча» сўзлар кўп: *Мирмуҳсин ушбу асари билан адабиётимизга ва Октябрь иқилобининг 60 йиллик байрамига муносиб қувончли туҳфа ҳадя қилди* («Ўзбекистон маданияти», 1977 йил 14 октябрь). *Туҳфа* ва *ҳадя* сўзлари ўзаро синоним бўлиб, уларнинг умумий маъноси «совға»дир. Шунингдек, *совға*, албатта, қувончли ва муносиб бўлади. Бу ўрнида шунинг учун ҳам *муносиб* ва *қувончли* сўзларининг иштироки у қадар жоиз эмас. «*Туҳфа ҳадя қилди*» бирикмасининг ўзи тавтологик эди, *муносиб*, *қувончли* сўзларининг унга қўшилгани билан жумла беҳад гализлашган, ундаги фикр ҳам «чучмалланган».

Синонимлардан бирининг ўрнида иккинчисининг потўғри қўлланиши ҳам фикрнинг таъсирчанлигига салбий таъсир кўрсатади. Масалан: *Тош суякнинг мужда беринига қараганда китнинг узунлиги тўрт ярим метр бўлган* («Ўзбекистон маданияти», 1974 йил 17 декабрь) жумласидаги *мужда* сўзи потўғри қўлланган. Ваҳоланки, бу ўрнида *мужда* сўзнинг синоними бўлган *хабар* сўзи қўлланиши лозим эди. Чунки бу икки сўзнинг маъносидан умумийлик мавжуд бўлса-да, улар маъно қирралари билан фарқланади, яъни *хабар* сўзи ҳар қандай ахборотни ифодаласа, *мужда* сўзи фақат қувончли ахборотни ифода этади. Шунинг учун ҳам юқоридаги жумладаги фикр *мужда* сўзининг эмас, балки *хабар* сўзининг қўлланишини тақозо қилади.

Яна шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, сўзларнинг бошқа сўзлар билан боғланишида уларнинг ўз семантикаси билан боғлиқ бўлган муайян чегаралар ҳам бор. У ёки бу сўз тўғри келган бошқа сўзлар билан қўшилиб кета олмайди. Албатта, уларнинг семантикасида боғланиш имконияти сифатида умумий маъно компонентлари бўлгандагина улар ўзаро бирикма ҳосил қила олади. Бу-

ларни ҳисобга олмаслик нотўғри сўз қўллашга олиб келадн ва натижада фикр ифодасида гализлик, чалкашлик тугиладн. Қуйидаги шеърний парчага эътибор берайлик:

*Бир ҳафта шеър билан оғридим,
Оромим йўқолди бир ҳафта.
Ўт ичра ўртанди яғриним, (?)
Бир ҳафта оқ Эдил тарафда.*

(Р. Абдурашидов, «Мусаффо осмон» китоби)
Уртанмоқ феълн ўз семаантикасига кўра қалб, юрак, кўнгил, жон, бағир ва шу каби сўзлар билан боғлана олади. Яғрин сўзи билан эса боғлана олмайди. Эҳтимол, шонр яғрин сўзини «кўнгил» маъноснда тушунган бўлса керак. Аммо адабий тилда бу сўз фақат «елка» маъносинингина билдиради (Қиёсланг: *яғрини кенг йиғит, яғриндор йиғит, яғринли йиғит*). Кўришиб турибдикки, сўзнинг боғлана олиш имкониятини билмаслик оқибатида фикрнинг гализлиги ва ноаниқлиги юзага келган.

Демак, сўзни тўғри ва аниқ қўллаш ва фикрнинг равишан ифодаланишига эришиш учун ҳар бир сўзнинг мавжуд маъноларига чуқур диққат қилиш, унинг боғланиш имкониятларини тўласича ҳисобга олиш, қўллашни доирасига алоҳида эътибор бериш лозим. Шундагина сўз ўзининг ҳақиқий таъсир кучига эга бўлади. Шундагина у том маънода логик ва эстетик салмоқ касб этади. Ана шу маънода М. Горькийнинг қуйидаги сўзлари янада чуқур аҳамиятга моликдир: «Тилнинг софлиги, маъно аниқлиги, ўткирлиги учун кураш — маданият қуроли учун курашдир. Бу қурол қанчалик ўткир бўлса, қанчалик аниқ йўналтирилган бўлса, у шунча галаба қозонувчан бўлади».

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Синонимлар	6
Паронимлар	8
Антонимлар	12
Эскирган сўзлар	16
Диалектизмлар	23
Индивидуал-стилистик неологизмлар	29
Гайриодатий бирикмалар	38
Узига «ёт» стилда қўлланган сўзлар	47
Сўзнинг аниқлиги	52